

Kulturális heterogenitás, többes irodalmi kötődés, plurális identitásformák Szenes Erzsínél

Szenes Erzsi (Rajec, 1902 – Jeruzsálem, 1981) költő, író, újságíró személye és munkái a cseh/szlovákiai magyar kisebbségi irodalomtörténetben, az izraeli magyar közéleti-irodalmi nyilvánosságban voltak ismertek és elismertek, azonban a magyar irodalomtörténet számára alakja, munkái úgyszólván láthatatlanok maradtak. Az 1942-ig kisebb-nagyobb megszakításokkal a Kassához közeli Nagymihályon élő Szenes Erzsi életpályája, munkái kettős (többes) kulturális pozícionáltságról tanúskodnak: a két háború közötti Csehszlovákiában újságíróként dolgozott magyar nyelvű napilapoknál (*Kassai Napló*, *Prágai Magyar Hírlap*, *Magyar Újság*), költeményeit rangos folyóiratok (és napilapok), többek között a *Nyugat*, a *Múlt és Jövő*, a *Pesti Napló*, *Szép Szó*, a pozsonyi *Esti Újság* közölték. A Budapesten megjelent három verseskötetét (*Selyemgombolyag*, 1924; *Fehér Kendő*, 1928; *Szerelmet és halált énekelek*, 1936) a korszak vezető írói, irodalmárai méltatták. Írt kisregényt (*Nyártól nyárig*, 1943), elbeszéléseket is. 1939-től azonban magyar zsidóként a nagymihályi gettóba zárták. 1942 decemberében, a deportálás elől sikerült átszöknie Budapestre, családja viszont otthon maradt. 1944. március 21-én az SS kezére került: előbb a Zrínyi utcai börtönbe, majd Kistarcsára hurcolták, onnan Auschwitzba deportálták, végül Fallerslebenben egy hadigyarba került kényszermunkára.

A koncentrációs táborokból való kiszabadulása után kiderült, hogy családjából egyedül ő élte túl a holokausztot. Ezt követően Pozsonyban néhány évet tudott eltölteni, egy szlovák lapnak írta cikkeit, majd 1949 decemberében Izraelbe alijázott. Élete végéig Izraelben élt, dolgozott a Tel-Avivban működő *Új Keletnek*, ezekben az években két kötete jelent meg (*Van hazám*, 1956, 1959; *A lélek ellenáll*, 1966). Előadóművészként szerepelt költői esteken, dolgozott a Jad Vasem magyar archívumának. *A lélek ellenáll* című naplóval 1966-ban – amelyet a Szépirodalmi Kiadó adott ki – újra a magyar közönség elé lépett, Magyarországra is látogatott, tanúságtevőként a holokauszt emlékezete, a múltfeldolgozás, a magyar-zsidó történeti múlt képviselőjeként tudott megszólalni a hazai nyilvánosságban.

Szenes Erzsi többes identitásának, valamint az írásaiban megjelenő többes kulturális kötődés alakzatainak értelmezéséhez konstruktivista identitás- és reprezentációelméletekkel, valamint a transzkulturalizmus (vagy transznacionális irodalomtudomány) fogalmi keretével érdemes dolgozni. A szövegek és a szubjektumpozíciók ugyanis mindig kereszteződő viszonyokban vesznek részt, vagyis az identitás sem nem egyféle, sem nem állandó entitás, hanem mint összetett, heterogén konstrukció különböző tengelyekhez (*nemzeti, nemzetiségi, gender, nemi, korcsoporti, foglalkozáshoz*

kapcsolódó identitás stb.) kapcsolódó viszonyrendszerben alakul;¹ valamint a tévesen önazonosságként tételezett identitás a másság és idegenség tapasztalatával, törések, hasadások által tudja saját elbeszélhető formáját létrehozni (*narratív identitás*).² Tanulmányomban, amely az utóbbi években elkezdett forráskutató, archiváló és értelmezői műveleteket tartalmazó kutatásomra épül,³ a Szenes Erzszi pályáját meghatározó többes kulturális, politikai szituáltság összetett viszonyrendszerére mutatok rá, valamint a szerző írásaiban kirajzolódó identitásmintázat komplexitására három különösen gazdag szövegtartományból hozok példákat. Így a két háború között született lírájából, az izraeli tárcanovellákból és *A lélek ellenáll* című naplóból emelem ki a többes kötődéssel kapcsolatban releváns aspektusokat.

Kettős irodalmi kötődés: magyar író Csehszlovákiában

Szenes Erzszi két világháború közötti irodalmi tevékenységére egyfelől művei (szerény) recepciójából, naplójából és az újonnan feltárt, az izraeli *Új Keletben* közölt írásaiból lehet következtetni. A Nagymihályban (Mihailovcén) élő Szenes írói, újságírói pályája éppen akkor indult el, amikor a magyar kulturális közösséghez tartozás feltételei átalakultak. Az 1919/20-ban átformálódó geopolitikai helyzet, az újonnan létrejött Csehszlovák Köztársasághoz kerülés többféle tapasztalatot jelentett, kijelölte és meghatározta egy új kultúrához, közösséghez, értékrendhez tartozás keretfeltételeit. Szenes Erzszi magyar íróként szerette volna magát elismertetni, de szándékát Csehszlovákiából kellett megvalósítania. A csehszlovákiai, vagyis a kortárs diszkurzusban szlovenszkoínak nevezett irodalmi közösség tagjává válva egyfelől olyan közösségbe került, amely közösség határon túliként a magyar kultúra fennmaradásáért küzdött, ugyanakkor azt is fontos észrevenni, hogy e közösségi magyar identitásnak, kultúrának a tartalmi eltértek

¹ Lásd többek között: Stuart Hall: The Question of Cultural Identity. In Stuart Hall – Paul Du Gay (szerk.): *Questions of Cultural Identity*. London, Sage, 1996. 274–323.; Malinák Judit: A személyes identitás létrejötte a médiakultúra globalizálódásának kontextusában. *Jel-kép*, (2005), 1. 21–36.

² Lásd többek között: Paul Ricoeur: A narratív azonosság. Ford. Seregi Tamás. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. Budapest, Kijarat, 2001. 15–25.; Tengelyi László: Élettörténet és sorseseemény. Budapest, Atlantisz, 1998.

³ Vö. Jablonczay Tímea: Megtalált (?) identitás. Szenes Erzszi: A lélek ellenáll. In Dobos István – Bene Sándor (szerk.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*. Budapest, 2008. augusztus 22–24. Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2009; Jablonczay Tímea: Nagymihálytól Jeruzsálemig. Az újrafelfedezett írónő: Szenes Erzszi. *Szombat*, (2014b), 3. 30–34.; Jablonczay Tímea: Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteződése Szenes Erzszinél. *Társadalmi Nemek Tudománya. Interdiszciplináris eFolyóirat*, (2014a), 2. 18–36.; Jablonczay Tímea: Száműzetés, melankólia, a nyelv idegensége Szenes Erzszi költészetében. *Irodalmi Szemle*, 2018b. május 6.; Jablonczay Tímea: „Csak szabadságban érdemes élni”. Az izraeli újrakezdés Szenes Erzszi írásaiban. *Múlt és Jövő*, (2018a), 2–3. 151–166.

a Horthy-kori Magyarországtól.⁴ Az értékválasztásbeli hangsúlyeltolódások szorosan összefüggtek a megváltozott területi-politikai szituáltsággal. A határon túl maradt és új politikai rezsim alá került szlovenszkói írók, irodalmárok – többek között Szvatkó Pál, Fábry Zoltán, Peéry Rezső, Tamás Mihály, Sebesi Ernő, Szenes Piroska, Győri Dezső, Darkó István, Neubauer Pál és Szenes Erzsí is – egy sajátos jelleggel rendelkező kisebbségi magyar irodalom megteremtésében gondolkodtak. A határváltozással – vagyis azzal, hogy a csehszlovákiai magyar közösség területen kívülivé vált – a haza fogalma átértékelődött, jelentése módosult, hiszen a nemzethez való viszonya alakult át.⁵ A nemzeti jellegétől megfosztott hazafogalom a tér metaforikus újraértésével a lokalitásban nyert új tartalmat.⁶

Fábry Zoltán, a kor neves irodalmára utal arra, hogy a regionalitás ugyan a magyar kultúrától való izolálást eredményezte, nem volt saját hagyományuk, de „Szlovenszkó a magyar szó emberségének, internacionalizmusának fő közvetítő állomása”-ként aposztrofálódott.⁷ Az irodalmi alkotások szociális tettet jelentettek, vagyis sokkal nagyobb nyomaték került a szociális problémák, társadalmi egyenlőtlenségek ábrázolására, így az irodalom szövegetikai dimenziójára. Fábry *vox humanája*, az „emberséges hang”, az emberi helytállás etikai imperatívuszát fejezte ki.⁸ Fábry fontosnak tartotta a haladó európai irodalmakkal való együttműködést, a szlovák és magyar irodalom közötti fordítást, a nemzeti-keresztény dilettantizmustól való távolságtartást, a szociális kérdésekre való nagyobb odafigyelést, a demokratikus értékek tartalmi megjelenítését.⁹ A társadalmi együttélés szolidaritásra épülő értékeinek hangsúlyozása szinte magától értetődik, hiszen a szlovenszkói magyar közösség egy multikulturális, multietnikus közegben élt; a szlovák, cseh, német környezetbe való beágyazottság a demokratikus értékekre, a tolerancia, a világ felé nyitottság elvének hirdetésére és megvalósítására hajlamosították. „Mi vagyunk a legnyugatibb magyarok”, vallotta Szvatkó Pál.¹⁰ Az önmeghatározás részét képezte a „multikulturális szlovenszkói másság” tudata, amelynek értékét megpróbálták a magyarországi magyarokkal is elfogadtatni, de – ahogy arra Bárczy Zsófia utal – mire elismerték volna, addigra ezt az értéket az uralomra jutott szlovák fasizmus megsemmisítette.¹¹

Szenes Erzsí számára így az egyik kettős jelleg az irodalmi közösséghez tartozás vonatkozásában értelmezhető, és a centrum és periféria viszonyát érinti. Mai perspektívából látható, hogy a csehszlovákiai irodalmi közösséghez tartozás egy haladó,

⁴ Ehhez lásd: Bárczy Zsófia: *A másság reprezentációja. Magyar regények Szlovenszkon*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 2014. 30.

⁵ Bárczy (2014): i. m. 52.

⁶ Bárczy (2014): i. m. 55.

⁷ Vö. Turczel Lajos: *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*. Pozsony, Madách, 1982. 33–44.

⁸ Gál Éva: *A két világháború közötti csehszlovákiai magyar regény*. Pozsony, AB-ART, 2012. 17.

⁹ Turczel (1982): i. m.

¹⁰ Krammer Jenőre hivatkozik Gál (2012): i. m. 27.

¹¹ Vö. Bárczy (2014): i. m. 39.

demokratikus értékrendet magáénak tudó közösségi identitást fejezett ki, de a kortársak számára a szlovenszkói irodalom a magyar irodalom regionális változataként a perifériára kerülést jelentette (a maga konnotációival együtt). A magyar irodalompolitikában bekövetkező konzervatív fordulatnak is köszönhető, hogy az egyenrangúként való elismeretés a határon túli magyar írók számára majdnem lehetetlen volt. Az 1920-as években a magyar kultúra legprogresszívebb lapja, a *Nyugat* számára a csehszlovákiai magyar irodalom nem igazán volt érdekes. Babits, noha helyet adott a csehszlovákiai magyar szerzőknek a *Nyugatban*, nem érdeklődött különösebben viszonyaik iránt, kritikákat nem írt megjelent munkáikról, és Baumgarten-díjat sem juttatott íróiknak. Ez a tendencia valamelyest változott, amikor Móricz átvette a lap szerkesztését. (Érdekességként említjük meg, Babits egy ízben mégis kivételt tett: Baumgarten-pénzből épp Szenes Erzsinek juttatott segílyt, amikor Davosban súlyos betegségből gyógyították.¹²)

Ebben az összefüggésben érdekes, hogy Szenes Erzsébet irodalmi tevékenységét a későbbi szlovákiai magyar irodalomtörténészek is úgy értékelik, hogy ő volt az az alkotó a két világháború közötti Csehszlovákiában, „akinek talán a legtöbb esélye volt kitörnie annak szűkös keretei közül, s Magyarországon, sőt tágabb összefüggésekben is ismert és elismert költővé válnia”.¹³ A magyar irodalmi elismerés – visszamenőleg értékelve – sikerült neki: az 1920-as és 1930-as években publikált líráját (*Selyemgombolyag; Fehér Kendő; Szerelmet és halált énekelek*) nemcsak számontartották, hanem Ignó, Radnóti, Füst Milán, Komlós Aladár kiváló kritikát is írt róluk. Költészetének korabeli elismerését az is bizonyítja, hogy antológiák vették fel verseit kötetekbe. Ilyen például az *Új Anthologia. Fiatal költők 100 legszebb verse*,¹⁴ vagy a magyar lírikusok olasz antológiája, az *Accordi Magiari* fordításkötete (1928), amelyben olyan szerzők mellett szerepel versével, mint Ady, Babits, Kosztolányi vagy Juhász Gyula.¹⁵ Nemcsak lírikusként ismerték és ismerték el, hanem rövidprózája is mindig bekerült a csehszlovákiai magyar szerzők irodalmi válogatásába.¹⁶ Szenes maga nyilatkozta, hogy egyidejűleg volt tagja a csehszlovákiai Masaryk Akadémiának, a budapesti Írók Egyesületének és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak (IMIT) is.¹⁷ Így az irodalmi nyilvánosságban való szereplése a kultúrák találkozási pontján elfoglalt helyzetéről tanúskodik: egyszerre publikált a *Nyugatban*

¹² Turczel Lajos: Babits Mihály szlovákiai kapcsolatai. In Turczel Lajos: *Tanulmányok és emlékezések*. Pozsony–Budapest, Madách–Európa, 1987. 152–156.

¹³ Az írás beszédes címe egy idézet az írónőtől: „Nem vagyok azonos többé önmagammal...” Lásd: Tóth László: Nyolc arckép. In Tóth László: *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk*. Pozsony, Kalligram, 1993. 64–69.

¹⁴ Babits Mihály (szerk.): *Új Anthologia. Fiatal költők 100 legszebb verse*. Budapest, Nyugat, 1932.

¹⁵ Lásd: *Accordi Magiari*. Ford. Gino Sirola. Trieste, Parnaso, 1928. A kötet Schöpflin Aladár előszavával jelent meg, és 1941-ig 8 kiadást ért meg.

¹⁶ Többek között: *Hegyvidéki bokréta* (1934), *Szlovenszkói magyar elbeszélők* (1938), *Szlovenszkói vásár* (1980). Amikor Szenes Erzsébet Darvas Jánossal, Győry Dezsővel és Vozári Dezsővel a *Prágai Magyar Hírlap*nál dolgozott, 1930-ban Prágában *Nyitott könyv. Prágai magyar költők antológiája* című kötetet jelentek meg.

¹⁷ Szenes Erzsébet: *A lélek ellenáll*. Budapest, Szépirodalmi, 1966. 9.

és a *Múlt és Jövő*ben (a *Nyugat* 1924–1929 között, a *Múlt és Jövő* 1924–1944 között közli néhány versét és elbeszélését), ahogy néhány verse a *Szép Szó*ba és az *IMIT Évkönyv*be vagy a Komlós Aladár szerkesztette *Ararát*ba is bekerült.¹⁸ Verseit és publicisztikai írásait nemcsak magyarországi vezető orgánumok hozták, hanem csehszlovákiai magyar lapok állandó munkatársa is volt. Írt a pozsonyi *Esti Újságnak*, újságíróként dolgozott a *Kassai Naplónak*, a *Prágai Magyar Hírlapnak*, a *Magyar Újságnak*, utóbbinak szerkesztőjeként. A háború után néhány évig egy pozsonyi szlovák nyelvű hetilapban volt állandó rovata *Knihy a Osudy* címmel (*Könyvek és sorsok*), amelyben a vészkorszak és üldöztetés témáját dolgozta fel.

Többes kulturális kötődés, plurális identitásformák

Szenes Erzszi két világháború közötti lírai művei, elbeszélései kontextusának értelmezését nagyban árnyalhatják az 1950-es évektől Izraelben írt visszaemlékező, tanúságtevő tárcái. Kutatásom egyik hipotézise, hogy Szenes Erzszi csehszlovákiai magyar-zsidóként plurális identitásformával tudott élni, azaz nem a kultúrnemzet által kikényszerített, rögzített identitással kellett azonosulnia, amely egyben már a diszkriminációt is tartalmazta, hanem élhetett a többes kulturális kötődés egyidejűségének lehetőségével. Az új társadalmi környezet lehetővé tette a kulturális heterogenitás, a többkultúrájúság közvetítését, az identitások interakcióban tartását, és ennek lenyomataival találkozunk korabeli lírai nyelvében, majd az 1950-es évektől Izraelben íródo visszaemlékező tárcáiban, novelláiban is.

Szenes Nagymihályban élő magyar-zsidó családba született, apja, Singer Mátyás, magyar tanító volt. A család anyanyelve tehát a magyar, de gyerekként a szlovák környezet ugyanannyira lehetővé teszi számára a szlovák nyelv használatát.¹⁹ A család jól tudott szlovákul és németül is, és az apa a rabbinikus hagyomány folytatójaként a héber nyelvre is tanította a gyermek Szenes Erzsit.²⁰ A zsidó identitáshoz való kötődés vállalása, megvallása a két világháború közötti szövegeinek is alkotóeleme. Komlós Aladár szavaival megfogalmazva, hogy „mer zsidó lenni” és ugyanakkor nem szakítja el „a magyarsághoz fűző szálát”,²¹ vagyis össze tudja egyeztetni az asszimilációt és a zsidó öntudatot, az annak a területi és politikai változásnak, illetve az annak nyomán kialakuló identitásopciók életbe lépésének volt köszönhető, amely a dél-szlovákiai zsidóság számára más feltételeket biztosított, mint a magyarországi zsidóság számára. Komlós híressé

¹⁸ Szenes Erzszi: Írjad, csak írad. In *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre*. Budapest, Országos Izr. Leányárvaház, 1944. 30.

¹⁹ Egyik visszaemlékező írásában jegyzi meg, hogy csak a szüleivel beszélt magyarul, a játszótársáival szlovákul. Szenes Erzszi: Felszakadó emlék. *Új Kelet*, 1968c. szeptember 22. 6.

²⁰ Visszaemlékezése szerint inkább kevesebb sikerrel.

²¹ Komlós Aladár: Zsidók válaszüton. In Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. (Szerk. Kőbányai János – Kiss József.) Budapest, Múlt és Jövő, 1997b. 20.

vált állítása, amely szerint „[a]z igazság az, hogy magyar is vagyok, zsidó is vagyok és nemzetközi is vagyok!”,²² és ezen állítás tartalma éppen ebben a csehszlovák környezetben látszik érvényesülni (rövid időre) 1920 és 1938 között. Komlós Kassáról Bécsbe, majd Budapestre költözik az 1920-as években. Szenes Erzsike Komlóstól eltérően a két világháború közötti évtizedekben nem települ át Magyarországra (1942 decemberében szöknie kell Budapestre), hanem Dél-Szlovákiából kapcsolódik magyar és csehszlovákiai magyar irodalmi fórumokhoz. A kétféle politikai szituáltság nemcsak az imént látott értékrendbeli különbségekben meghatározó (szlovenszkói magyar irodalom), de a zsidóság önidentifikációja, nemzethez való viszonya tekintetében is nagy különbségeket jelentett. A csehszlovákiai magyar zsidóság 1920–1938 közötti történetére vonatkozó rövid reflexió előtt nézzük meg, hogy témánkat illetően a magyar irodalompolitikai viszonyok történetében milyen jelentős változások voltak.

A kettős (magyar és zsidó) irodalmi kötődés témája irodalomtörténeti szempontból az utóbbi évszázadban nagy vitákat generált. A magyar irodalomtörténet számára szemléletbeli problémát vet fel, hogyan beszélhetünk, beszélhetünk-e egyáltalán „zsidó” irodalomról, és az hogyan illeszthető be a nemzeti irodalmi rendszerbe. Kiss József *Hét* című lapja az asszimilációs szerződés megerősítésével a magyar nemzeti kultúrába, irodalomba való integráció evidenciáját szemlélteti: egyenrangú állampolgárok és egyének a modern magyar irodalom megteremtésében együtt vesznek részt, vagyis a kettősség, ambivalencia a 19. század utolsó évtizedeiben nem jelenik meg kérdésként.²³ Török Petra is megerősíti, hogy a 20. század fordulója előtt elméleti viták nem merültek fel a magyar zsidó irodalom kérdésével kapcsolatban.²⁴

A Patai József szerkesztette *Múlt és Jövő* a zsidó tradíció vállalását jelentette be, de a magyar kultúrán belül, a „magyarosodás programjával”,²⁵ azaz a kettős kötődés elvét támogatta, és a nemzeti irodalom részeként értelmezett magyar nyelvű zsidó irodalom jelenlétének elfogadtatására ösztönzött. Kőbányai János kiemeli, hogy a *Múlt és Jövő* a felekezeti sajtóval szemben is újdonságot hozott, hiszen nem bezárkózó vallási irodalmat, hanem modern zsidó kultúrát próbált teremteni, nyugat-európai kulturális eredményekre apellálva magyar kulturális kontextusban.²⁶ A folyóirat olyan igénnyel állt elő, amely nagy polémákat váltott ki, amikor arra célzott, hogy „a művészetnek, irodalomnak s társadalomnak létezik egy zsidó olvasata, értelmezhetősége is: tehát nem vallási (felekezeti), hanem népi tartalma, tapasztalata és interpretálhatósága”.²⁷ 1919–1920-tól

²² Komlós (1997b): i. m. 11.

²³ Ungvári Tamás: Asszimilációs stratégiák. In Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1997. 56.

²⁴ Török Petra: A zsidó irodalom értelmezésének fordulópontjai a magyar zsidó sajtóban 1880–1944 között. In Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1997. 141–142.

²⁵ Kőbányai János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*. Budapest, Múlt és Jövő, 2012. 151–152.

²⁶ Kőbányai (2012): i. m. 152.

²⁷ Kőbányai (2012): i. m. 157.

azonban a magyar zsidóság a fokozódó nacionalizmus és diszkrimináció légkörében a kettős kötődés elvét egyre kevésbé tudta magáénak vallani, hiszen a kollektív identitás vállalása azonnal a kirekesztést, az antiszemita támadásokat indította be, egyre több zsidóellenes megnyilatkozás jelent meg az irodalomkritikában a magyar irodalom zsidó jellegének hangsúlyozásával.²⁸ Komlós Aladár 1921-ben Eperjesen írt, *Zsidók válaszáton* című híres írásában az asszimiláció és disszimiláció következményét alapvető pontossággal ragadja meg: zsidóként „szégyellem bevallani a zsidó voltomat”, mert a zsidóság befogadása, az emancipáció csak félig sikerült, csak papíron jött létre, a modern zsidóság gyötrelmes bizonytalanságot, bujkálást és szégyent élt meg, ugyanis a befogadó közeg felől érkező negatív előítélettel találkozott.²⁹ Elsajátította a magyar kultúrát, a magyar nyelvet, a magyarság földje, dolga iránt érdeklődik, írja Komlós, ám miután elveszítette, feladta zsidó identitását, a magyar közösség a nemzetből való kidasztással válaszolt. A nemzet dönt az egyén/csoport felől, mert a nacionalizmus a származáson alapuló kategorikus identitással való azonosulást tudja elismerni, „miközben az ember belül nem biztos, hogy döntenie tud hovatarozásáról”. „Téves látáson alapult a régi híres dilemma”, fogalmaz Komlós, „hogy zsidók vagyunk vagy magyarok. Mintha csak vagy zsidók, vagy magyarok lehetnénk! Pedig mind a kettő voltunk, ha nem is egyenlő arányban.”³⁰

Az antiszemitizmus fokozódásával a magyar zsidóság meghasonlottsága is erősödött. A fenyegetettség többféle választ szült, az identitás traumatizáltságát megélők részéről már a holokauszt előtt is megjelent a rejtekezés, az elfojtás, az identitás le- és megtagadása.³¹ Az úgynevezett zsidó öngyűlölet szélsőséges változatának tragikus-ironikus megidézése jelenik meg legnagyobb erővel Zsolt Béla regényeiben. Laczó Ferenc ugyanakkor arra mutat rá, hogy az 1930-as és 1940-es években kibontakozott egy olyan identitás-diszkurzus, amely főként a kettős identitás lehetőségfeltételeit próbálta körbejárni. Fontos hozzátenni, hogy Komlós Aladár kezdeményezése – főként a *Libanon*, *Ararát* és az *IMIT évkönyvekről* van szó – kétségbeesett kísérletként értelmezhető, amellyel Komlós a disszimiláció, a fenyegetettség idején a „kivetetteteket a szolidaritás” felé irányította.³² Laczó az *IMIT évkönyvek* 1929 és 1943 között megjelent szövegeiben megképződő kollektív identitásdiszkurzusából a magyar-zsidó kettős identitás öt formáját látja kirajzolódni: a zsidóság vallás volta melletti állásfoglalást (felekezeti identitás), a kettős identitás kevert formáját (problémátlan együtteség, kötőjeles identitás), az asszimilációs

²⁸ Török (1997): i. m. 142.

²⁹ Komlós (1997b): i. m. 12.; Lásd még: Komlós Aladár: A zsidó lélek. In Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba.* (Szerk. Kőbányai János – Kiss József.) Budapest, Múlt és Jövő, 1997a. 38–41.

³⁰ Komlós (1997b): i. m. 17.

³¹ Karády Viktor: Trauma és zsidó identitás. In Márton László (szerk.): *Zsidó identitás a Holokauszt után.* Budapest, Bibó István Közéleti Társaság – Pallas Páholy, 2014. 32.

³² Ungvári (1997): i. m. 63.

és zsidóságot megőrző összeegyeztetést, a népi, de magyar zsidó identitást és a magyar identitás primátusát valló kettős identitást.³³

Az irodalomtörténeti vonulatok alakulását is meghatározta a társadalmi diszkrimináció erős jelenléte. Török Petra úgy látja, hogy az 1930-as évekre a magyar-zsidó irodalom kettészakadt, a magyar normákat érvényesítő asszimiláltak irodalmára és a felekezeti irodalomra, amely viszont a zsidó téma és modern formanyelv ötvözését nem tudta megvalósítani.³⁴ Az írók önidentifikációja tekintetében azonban Kőbányai János – Laczó Ferenchez hasonlóan – a fokozódó fenyegetettség következtében több válaszási lehetőséget lát: az identitás megtagadásán, a katolizáláson vagy éppen ellenkezőleg, a cionizmushoz való kapcsolódáson kívül voltak olyanok is, akiknél néhány munkájukban megjelent a kötelék fontossága, valamint utal egy olyan csoportra, akiknél a kettős kötődés ugyan hangsúlyos volt, de nevük a holokauszt és a trauma által kettőtört pálya következtében ismeretlen maradt. Kőbányai ez utóbbi csoportban sorolja fel Tamás Sári, Sebesi Ernő, Timár Magda és „a táborokból Izraelben otthonra lelt Szenes Erzsi” nevét.³⁵ Sebesi Ernő, Szabó Béla, Szenes Erzsi, Szenes Piroska, Forbáth Imre, Berkó Sándor, Kaczér Illés vagy Neubauer Pál a dél-szlovákiai régióhoz, a csehszlovákiai magyar irodalmi közösséghez tartozva jelentkeztek Magyarországon munkáikkal. A társadalmi környezet eltérő volta meghatározta a megszólalásmód, a kisebbségi identitáshoz való viszony ábrázolásának kérdését is. Ennek az írócsoportnak, így Szenes Erzsinek is a jelenléte a magyar irodalom ezen időszakában egy sajátos hangot jelent, főként a többes identitás, többkultúrájúság pozitív és progresszív módon történő bemutatásával.

A többes nyelvi, kulturális tradícióhoz tartozás megélésének társadalmi-politikai feltételei vannak, amelyre a masaryki Csehszlovák Köztársaságban alkalom nyílt. A szlovák történész, Yeshayahu Jelinek szerint a szlovákiai területen élő zsidóság letelepedése óta („az elmúlt háromszáz évben”) nem az etnikai és vallási identitás meghatározása volt probléma (azzal tisztában voltak), hanem a nemzeti identitás egyértelműsége volt kérdéses. Több területi identitáshoz kapcsolódó nemzeti hovatartozás közül választhattak, amely német, magyar vagy szlovák asszimilációt jelentett.³⁶ A zsidóság szempontjából óriási hordereje volt annak, hogy a Csehszlovák Köztársaságban a zsidóságot nemzetiségként ismerték el.³⁷ A zsidó nemzetiségi jogkör és politikai szerepvállalás lehetőségét

³³ Laczó Ferenc: A magyar zsidó kettős identitás formái. Tudományos szövegek identitásdiskurzusa-iról. In Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás*. Budapest, Wesley János Kiadó, 2012. 119–126.

³⁴ Török (1997): i. m. 149.

³⁵ Kőbányai János: Virágzás halál után. A magyar zsidó költészet 150 éve. *Látó*, (2010), 12.; Kőbányai (2012): i. m. 182.

³⁶ Kovács Judit idézi Jelineket. Lásd: Kovács Judit: *Az identitás kérdése és paradox volta Gejza Vámoš műveiben*. Budapest, Wesley János Kiadó, 2004b. 11.

³⁷ Kovács (2004b): i. m. 9.; Rebekah Klein-Pejsová: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2015. 35. Filep Tamás Gusztáv ezzel szemben inkább korlátozásnak látja a nemzetiséggé válást. Egyfelől azt mondja, hogy másodrendű állampolgárok lesznek, másfelől „a népszámlálások idején a megszállt területek zsidóságát e nemzetiség

a cionista mozgalom ügyeként szokás értelmezni; a zsidó nemzeti politika Csehszlovákiában túlnyomórészt cionista vállalkozás volt.³⁸ A Zsidó Nemzeti Tanács terjesztette ugyanis elő, hogy az újonnan létrejött államban a zsidóság nemzetiségi jogkört kapjon. Létrehozták a Zsidó Pártot (Zidovská strana) is, amely koalícióval – a lengyel kisebbség képviselétével és a Csehszlovák Szociáldemokrata Párttal együttműködve – jutott be a parlamentbe.³⁹ A masaryki Csehszlovák Köztársaság demokratikus jogállamként „nagy nemzetközi elismerést vívott ki magának azzal, hogy jóváhagyta a Zsidó Nemzeti Tanács igénybejelentését a zsidók teljes egyenlőségére és a zsidó nemzet nemzetiségi kisebbségi jogaira vonatkozóan”.⁴⁰ Masaryk a tolerancia ügye mellett állt ki, fellépett az antiszemitizmus ellen és támogatta a cionizmust.⁴¹ A magyarországi cionista mozgalomtól eltérően – amelyet csak egy szűk kör karolt fel⁴² – a csehszlovákiai szerveződés komoly identitásformáló tényező lett, a zsidó ifjúság képzését (például mezőgazdasági munka szorgalmazása), a héber nyelv oktatását célozta meg, és elképzelései között szerepelt az önálló zsidó állam megteremtése.⁴³

A zsidóság nemzetiséggé válása természetesen nem volt konfliktusmentes a társadalmi együttélés tekintetében, és nyilvánvalóan az állam részéről voltak politikai okai is. A térséggel foglalkozó történészek elmondják, hogy a kormány nem leplezett célja volt, hogy a zsidóságot elkülönítse a magyaroktól.⁴⁴ Ez a politikai aktus a közösségen belül az antiszemitizmus egy sajátos politikai változatát szintén megalapozta: összefonódott a magyarellenességgel.⁴⁵ Azt, aki magyarnak vallotta magát, magyarul beszélt, a szlovák ügýtől való elpártolással vádolták, de aki a szlovák vagy csehszlovák érdekek

bevallására *biztatták, presszionálták* vagy önkényesen így regisztrálták”. Filep Tamás Gusztáv: Felvidéki zsidó magyarok a csehszlovákiai magyar közéletben 1918/19–1938. In Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Budapest, Balassi Intézet – L’Harmattan, 2013. 37.

³⁸ Klein-Pejsová (2015): i. m. 62.

³⁹ Kovács (2014b): i. m. 9.

⁴⁰ Klein-Pejsová (2015): i. m. 35.

⁴¹ Noha a közbeszédben nem volt megengedett a nyílt antiszemitizmus, a katolikus szlovák társadalom falusias légkörének antijudaizmusa és nacionalizmusa mégis erőszakos zsidóellenes megmozdulásokat, atrocitásokat idézett elő. Vö. Simon Attila: Kettős szorításban. A dél-szlovákiai zsidóság Trianon és Auschwitz között. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 16. (2014), 4. 4–5.

⁴² Ehhez lásd: Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2000; Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között*. Budapest, Osiris, 2014. 124.

⁴³ Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két háború között 1918–1938*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 2004a. 21.

⁴⁴ Vö. Kovács (2004a): i. m.; Simon Attila (2014): i. m.; Filep (2013): i. m.

⁴⁵ Evans „magyarofóbiának” írja le a szlovákok antiszemitizmusának ezen változatát. Lásd: R. J. W. Evans: Hungarians, Czechs, and Slovaks. Some Mutual Perceptions 1900–1950. In Mark Cornwall – R. J. W. Evans (szerk.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. New York, Oxford University Press, 2007. 119.

felé tájékozódott, azt a magyarok vádolták hűtlenséggel.⁴⁶ Másfelől viszont a zsidóság egy sokkal elfogadóbb identitásválasztási lehetőséggel találkozott, az asszimiláció nem volt feltétel, hanem többféle identitásopcióra volt mód, az asszimiláció, disszimiláció és zsidó önrendelkezés, illetve ezek kevert változata is érvényesülhetett. Vagyis, ahogy Kovács Éva fogalmaz, a kizárólagos nemzeti identitás alá rendelődés helyett a plurális identitásformák megélésére volt lehetőség a két világháború közötti Csehszlovákiában.⁴⁷ Ennek a magyartól eltérő politikai és kulturális kontextusnak a kettős identifikáció szempontjából is óriási jelentősége van. Egyfelől igaz az, hogy a magyar politikai nemzet alól kikerülő dél-szlovákiai zsidóság egy kis része, amely a cseh/szlovák nyomás ellenére is megtartotta magyar identitását, a magyar kultúra fenntartásában és az ellenzéki politikában is rendkívül fontos szerepet töltött be,⁴⁸ másfelől viszont a zsidó identitása vonatkozásában is választhatott a nemzetiségi, és egyéb felekezeti változatok között.

Kulturális sokféleség Szenes Erzsi írásaiban

Szenes Erzsi két világháború közötti lírájában és Izraelben írt tanúságtevő tárcáiban, novelláiban a kettős (többes) kulturális kötődés jelzései, a többféle hagyományhoz tartozás egyszerre van jelen, és mindez a fent említett szociokulturális háttérrel együtt kap értelmet. A kettősség nála – a magyarországi íróktól eltérően – úgy lesz szétbontatlan egység, hogy ezen a kettősségen (többes identifikáción) belül sokféle identitástartalom tud jelentőssé válni. Vagyis sokkal inkább mozgó, alakulásban, interakcióban levő identitáspozícióval kell számolnunk, amely attól a politikai, irodalmi, élethelyzetbeli kontextustól, társas és társadalmi interakciótól függ, amely éppen meghatározza a dialógusban szereplők szituáltságát és megszólalásmódját. Így a felekezeti, cionista vagy magyar kulturális, európai (kozopolita), magyar–szlovák identitás minta hangsúlyozása kontextustól függően változik. Ezeknek az identitásopcióknak a megvalósulásából néhány példát szeretnék hozni.

Szenes „a magyar irodalom és Európa egységében gondolkodott mindvégig”, írja már Tóth László is.⁴⁹ Az *Új Kelet*-ben megjelent visszaemlékező írásaiból pedig egyértelműen kiolvasható, hogy a két világháború közötti Csehszlovákiában élő magyar író nemcsak azért nehéz, sőt lehetetlen egyetlen identitáshoz rögzíteni, mert többszörös identitása a „sokszerzős” kultúrához tartozásból táplálkozott, hanem mert ez a kultúra a szimbolikus és fizikai értelemben is az állandó úton levést tette lehetővé számára (európai identitás, kozmopolitizmus). A csehszlovákiai demokratikus keretek Szenes számára további lehetőséget kínáltak, a kozmopolita attitűd kialakulásának a feltételeit: az akkor 4–5 idegen nyelvet beszélő Szenes újságíróként Prága, Berlin, Párizs, Budapest, Firenze között állandóan úton volt, kapcsolatokat épített, éles szemmel figyelte a világ szellemi

⁴⁶ Simon (2014): i. m. 6.

⁴⁷ Kovács (2004a): i. m.

⁴⁸ Filep (2013): i. m. 39

⁴⁹ Tóth (2013): i. m. 65.

mozgalmaikat, technikai haladását, kulturális eseményeken vett részt, és legfőképpen írt. Éppen a prágai magyar élet nyitottságára figyelt fel, annak pozitív tartalmát aknáztta ki, a kulturális találkozások által megképződő nagyfokú reflexivitás lehetőségét.⁵⁰

Ha a líráját nézzük, azt láthatjuk, hogy költészete az 1920-as években induló lírai kísérletek sorába illeszkedik, egy sajátos női hang kialakításával. Ez a saját hang azonban nemcsak a modern lírai kezdeményezésekkel együtt alakult (önmegszólító, dialogikus versformák), hanem a zsidó bibliai, rituális és irodalmi hagyomány az önmeghatározás és önkifejezés szerves része lesz költészetének. Értelmezésem szerint saját hangjának (költői identitásának) kialakítása modern költő nyelvként a zsidó tradícióra való ráhagyatkozással történik, amely nem csupán stíluselem. Témáit – főként a szerelem, a nő–férfi viszony, magány, lemondás, élet–halál – modern feldolgozásukkal együtt sokszor bibliai képekhez és tartalomhoz igazítja, de formavilága is bibliai: a gondolatrítmusra épülő szabadversben alkotott. A gondolatrítmus, amelynek jellemzője, hogy gondolatok, nyelvi egységek, képek tagolják a versrítmust, értelmezhető természetesen avantgárd hatásként is; ebben a költészetben nemcsak a modern progresszivitást, hanem a tradicionális bibliai motivikát ugyanannyira képviseli. Mindazonáltal a vallási metaforika és formavilág abban a modern nyelvi környezetben jelenik meg versalkotó elemként, amelyben a lírai alany az idegenség, kítaszítottság léttapasztatásával szembesül, és a „női” megszólaló női szubjektivitása – a patriarchális norma visszautasításaként – diszkurzív pozícióként a versnyelvvvel együtt formálódik.

Szenes költészetét a csehszlovákiai magyar és a magyarországi irodalmi közösség hasonlóképpen értékelte, de külön figyelmet érdemel, hogy jellemzőinek értékelésénél vannak hangsúlyeltolódások. A két világháború közötti verseinek korabeli fogadtatásánál láthatjuk, hogy főként a női megszólalásmód, „asszonyiség önkifejeződését” látják érvényesülni a versekben, kiemelik a gondolatrítmusra épülő szabadvers feltűnő formai jegyét, és mindenütt feltűnik, hogy saját hangra szert tett költőt dicsérnek. Fábry Zoltán egyértelmű elismeréssel beszél Szenesről, de számára a szlovenszkói irodalomba való beágyazottsága lesz fontos.⁵¹ A magyarországi kritika felől is támogatást kap, Radnóti, Füst Milán, Komlós Aladár, Ignótus a *Nyugat*-ban értékeli pozitívan Szenes költészetét.⁵² Feltűnhet azonban, hogy lírájának egyik jellemző jegyét, a bibliai utaláshálóra való hagyatkozást csupán a csehszlovákiai kritika nevezi meg, míg a magyarországi iroda-

⁵⁰ Szenes Erzs: A prágai magyar szigetről. *Prágai Magyar Hírlap*, 1930. augusztus 10. 10.

⁵¹ Fábry Zoltán: Nőíró Szlovenszkon. In Fábry Zoltán: Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez (1918–1938). Pozsony–Budapest, Slov. vyd. krásnej lit. – Szépirodalmi, 1964. 61–65.

⁵² A teljesség igénye nélkül: Komlós Aladár: Magyar költészet Szlovenszkon. *Nyugat*, 19. (1926), 17.; Ignótus: Vers és verselés. Neovojtina 3. *Nyugat*, 19. (1926), 18.; Ignótus: Szenes Erzs: Fehér kendő. *Nyugat*, 20. (1927), 22.; Füst Milán: Szenes Erzs: Fehér kendő. *Nyugat*, 20. (1927), 22.; Radnóti Miklós: Szenes Erzs új versei. *Nyugat*, 29. (1936), 6.; Görög Ilona: Szenes Erzs költeményei. *Szép Szó*, 1. (1936), 2. 190.; Komlós Aladár: Irodalmi Napló. Szerelmet és halált énekelek. *A Toll*, (1936). 104–106.; Gálos Magda: Szerelmet és halált énekelek. *Magyar Könyvbarátok Diáriuma*, 4. (1936), 5–6. 144.; Egri Viktor: Szenes Erzs: Szerelmet és halált énekelek. *Magyar Írás*, 5. (1936), 5. 108–109.

lomkritikában a zsidó tradícióra való utalás kevésbé jelenik meg manifeszt módon. Fábry Zoltán „zsidó biblikus egyszerűséget megvalósító, szentimentalizmust felszámoló igazi szerelmi líra”-ként definiálhatja *Oly messze vagy* című versét (*Fehér Kendő*), illetve „biblikus nehéz nyelvű kinyilatkozás”-ról ír versei kapcsán általában is.⁵³ Csanda Sándor, a szintén csehszlovákiai magyar irodalomtörténész az 1960-as években Szenes költészetét e szavakkal jellemzi: „megtalálható későbbi, érett költészetének számos alapvető motívuma is: az ószövetségi zsidó misztika, a könnyes, tragikumra hajlamos életszemlélet, a természettel kapcsolatos költői hasonlatok bősége stb.”⁵⁴ Ignotus (Magyarországról) ezzel szemben csupán arra utal, hogy „szavainak súlykülönbsége versmértékké zamatosodik, a verstelen vers, a kötetlen ritmus-standard példájává”,⁵⁵ s Komlós sem emeli ki az ószövetségi párhuzamot, csak metaforikusan és távolról utal a megfelelésre.⁵⁶

Szenes verseiben a zsidó nyelvi és irodalmi tradícióhoz való kötődést láthatjuk olyan témák és képek megidézésénél, mint a házasság, a zsidó rítusok által megteremtett menyasszonyiség, amely ugyan idegenné válik számára, de a törvény (zsidó hagyomány szerinti) betartásának kérdése továbbra is alapvető marad. A patriarchális mintától való eltérés, elidegenedés, a házasság visszaütése és a lemondás következményei jelennek meg több költeményében, például az *Ó Menyasszony!* vagy a *Nem fáj nekem* című versekben. A *Nem fáj nekem* című vers kezdeti sorai – „Nem fáj nekem a narancsvirág-koszorú a lányok homlokán, / Megdobálom őket mazsolával, / Mint a templomban menyegző előtt a vőlegényeket, / Őseim hite szerint” – a patriarchális házasságtól, a zsidó rituálé által szentesített női szereptől való eltávolodást idézi fel.⁵⁷ A *Nyugatban* 1927-ben (majd a *Fehér kendő* című kötetben) megjelent, *A férfi szó!*⁵⁸ című versében a modernség és a vallási tradícióra hagyatkozás kettősége van jelen, amelyben épp az lesz különleges, hogy a saját női hangot az apai hagyományhoz – a nyelvhez és kultúrához – való viszonyba állításon keresztül látja megvalósíthatónak. A vers egyik fontos metaforája, „a templom ott Jeruzsálemben”, az apa és isten szavának örökidejűsége, egy egyértelművé tett bibliai és népi hagyományt szólít meg, mind formai, mind képhasználatában a zsidó vallási emlékezetet teszi meg verse kiindulópontjával.

A holokauszt után, a pálya második felében írt szövegekben – az izraeli évek alatt írt tanúságtevő tárcákban és elbeszélésekben – az identitásvesztés és a többszörös kötődések újrakonstruálási műveleteit olvashatjuk. Ezek az írások emlékezeti szövegek, amelyekben a zsidó hagyományhoz, identifikációhoz kapcsolódó reflexiók, a múlt újraírása kerül előtérbe, ahol a tanúságtétel, a halottak feletti gyász és az elveszített otthon emlékei is hangsúlyosak lesznek. Ezekben az évtizedekben részben a megmaradt kéziratokból,

⁵³ Fábry Zoltán: Szenes Erzsébet versei. In Fábry Zoltán: *Összegyűjtött írásai 2.* (Szerk.: Fonód Zoltán.) Pozsony–Budapest, Madách–Szépirodalmi, 1981. 256–257.

⁵⁴ Csanda Sándor: Szenes Erzsébet költészete. *A Hét*, 12. (1967), 9. 11–12.

⁵⁵ Ignotus (1926): i. m. 464.

⁵⁶ Vö: Komlós (1936): i. m.; Komlós Aladár: *Kritikus számítás*. Budapest, Szépirodalmi, 1977. 279–281.

⁵⁷ Szenes Erzsébet: *Szerelmet és halált énekelek*. Budapest, Franklin, 1936. 58.

⁵⁸ Kötetben: Szenes Erzsébet: *Fehér kendő*. Kassa, Genius, 1927. 57.

részben emlékezetből megpróbálja a múltat felidézni, és tanúságtevőként egy eltűnt világ és lakói életét szeretné megörökíteni: az elpusztított nagymihályi zsidóság életét, családját, saját elrabolt életét teszi elevenné. A zsidó bibliai és cionista hagyományhoz való kötődésről számos, Izraelben kiadott, tanúságtevő memoárként olvasható tárcában beszél. Emlékeket idéz fel a Csehszlovákiában megelevenedő cionizmusról több írásában (*Emlékezés a nagymihályi zsidókra; Az én kis városom*). Többen készülnek és indulnak el Erecbe, írja: „Már az államfordulat előtt is pislákol az ősi föld utáni vágy, de szinte közvetlenül a beállott változás után, mintha ezer láng táplálta volna hirtelen, fellobbanó fáklya lett.”⁵⁹ Herzl és Nordau műveit olvassák és olvastatják, olyan kimagasló egyéniségek tartanak náluk előadásokat, mint Max Brod, Ávigdor Haméiri, Patai József vagy Újvári Péter. „Háméiri kétszer látogatott el Nagymihályra – írja –, első előadását én vezettem be. Úgy ünnepelték, mint valami királyi küldöttet Dávid városából, Jeruzsálemből [...]” Ő maga is tartott cionista előadást a II. világháború előtt Firenzében,⁶⁰ 1944 márciusában Pap Károllyal egyszerre kapott Goldberger-díjat.⁶¹ Külön témája Prága zsidó kultúrája – több szöveg foglalkozik a prágai zsidó temetővel; utal rá, hogy zsidó tárgyú írásaiért Prága városa egy évig újságírói ösztöndíjban részesítette a háború előtt.⁶²

A *Van hazám* című kötetben közölt írások közül az *Apám fái* című tárcanovella Szenes Erzsi talán egyik legszebb írása.⁶³ Az emlékezeti szövegben a bibliai, vallási tradíció és a népi, cionista törekvésekre való emlékezés, a saját családi emlékezet kapcsolódik össze, és íródik rá az izraeli jelenre, vagyis itt a múlt és jelen egygyé olvad, a megidézett táj egyszerre bibliai és jelenbeli, egyszerre kapcsolódik a gáluti világhoz és időhöz. A szöveg központi metaforája a fa és a föld, amely a zsidó vallási tradícióban és a cionizmusban gyökerező jelentéssel fonódik össze. Szenes elbeszélője feleleveníti, hogy a cionizmus megújulásával Csehszlovákiában mozgalom indult Palesztina betelepítésével kapcsolatban, fákat vásároltak és ültettek el a későbbi Izrael földjén. A Zsidó Nemzeti Alap ugyanis már évtizedekkel Izrael megalakulása előtt, földek megvásárlásával, erdőtelepítési programot hirdetett, és a zsidó telepesek a föld átalakítását fásítással próbálták megvalósítani. Szenes családi hagyományának része volt, hogy fákat ültettek valakinek a nevére Palesztinában, a tárca elbeszélője szerint az apa mintegy előre küldte a fákat, amelyek lehetővé tették a föld lakhatóvá tételét, és ezzel a család emlékezetét odakapcsolták Izrael földjéhez. A fának a zsidó tradícióban emlékmű szerepük is van: amikor az erdőnek egy személy vagy csoport nevét adták, odafüzték a holtak emlékezetét a földhöz, összekötötték a múltat és jövőt.⁶⁴ A szövegben megszólított fák viszont élő

⁵⁹ Szenes Erzsi: *Az én kis városom. Új Kelet*, 1968d. október 13. 12.

⁶⁰ Szenes Erzsi: A héber nyelv rajongói a világirodalomban. *Új Kelet*, 1961. szeptember 29. 5.

⁶¹ Szenes Erzsi: Kései sirató. *Új Kelet*, 1970. szeptember 18. 14.

⁶² Szenes Erzsi: A prágai zsidó temető. *Új Kelet*, 1962a. február 3. 11.; Szenes Erzsi: A prágai régi zsidó temető a magyar költészetben. *Új Kelet*, 1967. június 30. 6.

⁶³ A *Van hazám* tartalomjegyzéke szerint a *United Hungarian Jews of America* szervezet irodalmi díjában részesült írás.

⁶⁴ Esther Benbassa – Jean-Christopher Atthias: *Izrael – föld és szentség*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008. 135.

emlékezetté válva a holokauszt áldozatait is gyászolják: az apa által előreküldött fák a galuti múlttal, a meggyilkoltak emlékezetével és a hazával teremtenek kapcsolatot, és az Izrael földjére érkezést és otthonra találást szimbolikusan segítik.

Szenes Erzsí számára a magyar kultúrához tartozása, magyar és európai kulturális identitása fontos maradt Izraelben is. Amikor apja könyvtáráról számol be, leírja, hogy egyszerre voltak otthon héber könyvritkaságok, rézkarcos művek, bibliák és haggadák, cionista irodalmak, de Schiller, Goethe, Storm, Keller, Shakespeare, Berzsenyi, Vajda és a magyar klasszikusok is. Szenes maga az új magyar irodalommal gazdagítja könyvtárakat – Ady, József Attila, Illyés, Vas István kötetait kellett a határon átcsempésznie.⁶⁵ Számos cikke tanúskodik a magyar irodalom, költészet iránti szeretetéről, előszeretettel fordul az európai és magyar írók zsidó kapcsolatai felé, a holokauszt után fontos témája lesz, hogy kik mit tettek/nem tettek a vészorszakban,⁶⁶ és tanúságot tesz a magyar-zsidó mártírírók mellett. A már említett Fábry Zoltánról, a csehszlovák irodalmárról külön cikkben emlékezik meg (*Hódolat Fábry Zoltánnak*), akire nemcsak mint a kortárs antifasiszta irodalom kimagasló alakjaként gondol, hanem mint a humánus örököjére, aki a „legsötétebb hitleri korszakban is” „tántoríthatatlanul harcolt az antiszemitizmus ellen”.⁶⁷ Van írása Jókairól, Kiss Józsefről, Karinthyról, Molnár Ferencről, foglalkozik Kosztolányival, Arany Jánossal, de szép cikket közöl a magyar írónőről, Kaffka Margitról is. Kaffka 1911-ben Berlinben járt, és hazautaztában két napot eltöltött Prágában. Ekkor írta *Város* című ciklusát, benne a Löw rabbit idéző verssel a prágai zsidó temetőről, amely Szenes szerint Kiss József hasonló tárgyú verséhez képest is különleges, egyedüli a magyar poézisben.⁶⁸ József Attila többször kerül elő visszaemlékezéseiben, de a két háború közötti lírájában több verse jelölt intertextuális viszonyról árulkodik József Attila költeményeivel. Egy apró adalék is előkerül az emlékek közül: 1930-ban, Szenes Erzsí egy csehszlovák gyermekkórus (a Bakule) hangversenyét szervezte meg Budapestre, a Zeneakadémiára. Cseh és szlovák népdalok fordításához Szenes Erzsí József Attila számára készített nyersanyagot, amelyekből a fordítás a Japán kávéházban néhány délután alatt elkészült. Amikor az 1960-as években az Akadémiai Kiadó négy kötetben kiadta József Attila összes munkáit, ezeket a cseh és szlovák népdalfordításokat Szenes Erzsí kutatta fel, és helyezteti el a fordításokat tartalmazó kötetben.⁶⁹ Az 1960-as években megszorodnak a „múltfeldolgozáshoz” kapcsolódó írások, több szövegben tér vissza Nagymihály elpusztított zsidó közösségének életére, és az üldöztetés éveiről, a koncentrációs táborokról is ír feljegyzéseket.

A csehszlovákiai/szlovákiai magyar-zsidó kisebbségi lét bizonyos rétegeit tekintve az 1920-as, 1930-as években írt verseiben gyümölcsöző, termékeny forrás, de először

⁶⁵ Szenes Erzsí: A könyvtár. *Új Kelet*, 1968b. szeptember 13. 4.

⁶⁶ Szenes Erzsí: Magyar írók a vészorszakban. *Új Kelet*, 1962b. március 9. 13.; Szenes Erzsí: Szlovák írók a vészorszakban. *Új Kelet*, 1962c. március 30. 6.

⁶⁷ Szenes Erzsí: Hódolat Fábry Zoltánnak. *Új Kelet*, 1968a. július 12. 13.

⁶⁸ Szenes (1967): i. m. 6.

⁶⁹ Szabolcsi Miklós talál egy példányt a műsorfüzetből Szabolcsi Bencénél – két év kutatás után. Lásd: Szenes Erzsí: Visszfényben. *Új Kelet*, 1971. október 22. 14.

a fasiszta Szlovákiában, majd 1942 végétől Magyarországon zsidónak bélyegezve már az élete forog kockán, származása miatt atrocitások érik. A Masaryk-korszakot követően 1938-tól, a Hlinka-féle néppárt hatalomra jutásával, a náci Németország bábállamaként létrejött Szlovákiában a zsidóság sorsa azonnal megpecsételődött: radikális antiszemita programmal a zsidóság többségi lakosságból való kiiktatását hajtották végre. Szenes 1939 és 1942 között a nagymihályi gettóban naplót vezetett, ennek szövegén alapul az 1966-ban, Magyarországon megjelent *A lélek ellenáll* című könyve. A napló kiadásával Szenes Erzsébet az 1960-as években meginduló műltfeldolgozás és a rövid időre megélénkült izraeli–magyar együttműködés egyik képviselője, diplomatája lett. Az *Új Kelet*ben publikált írásaihoz, és a *Van hazám* tárcáihoz képest (1956, 1959), amelyekben az önreflexív módon lejegyzett emlékek az izraeli jelen felől értelmeződnek, és izraeli magyar közönségnek szólnak, *A lélek ellenáll* hangsúlyosan a magyar közönséget szólítja meg. A naplóban a magyar kulturális identitás tartalmaival a magyar közösséghez tartozást emeli ki: magyar, európai kulturális identitásához tartozó irodalmi, nyelvi elemek szabályozzák az írás menetét; a kirekesztés, a halállal való szembenézés pedig kényszerűen alakítja a zsidó mint traumatizált identitás megformálását. A napló az íráson keresztül történő ellenállás formájaként értelmezhető. A szövegből az derül ki, hogy Szenes a gettóban európai és magyar írókat olvas, hogy megpróbálja lélekben, szellemileg túlélni a megpróbáltatásokat. De azt is regisztrálja: „Kortársaink és barátaink csaknem kivétel nélkül eladtak bennünket. De legalább hallgatnának, de beszélnek, legalább ne írnának, de írnak.”⁷⁰ A napló szövege szerint a szlovák fasiszmus fokozódó nyomására a megbélyegzést és kirekesztést – ugyancsak a sajátos politikai szituáltság miatt – kettős kiközösítésként éli meg, amely mint magyar zsidót sújtja. „Zsidó és magyar, egyik is bűn, a másik is, a kettő együtt a legnagyobb.”⁷¹ Helyzete azért is sajátos, mert irodalmi, tudományos munkáival valóban a szlovákiai magyar kultúra működését szolgálta egy, a magyar kultúrát ellehetetlenítő kontextusban.

„Ha a zsidók nem beszélnek ebben a városban magyarul – írja –, aligha lehetne már magyar szót hallani. A zsidóknak ismételtelen eltiltják már a magyar beszédet, de hiába tiltják el. [...] Az árják már nem szívesen köszönnek zsidónak, vagy egyáltalán nem köszönnek. Egyesek, ha egyedül vannak s nem társaságban, a régi hangon üdvözlnek bennünket, s olyan alázatosan, mintha bocsánatot kérnének tőlünk – de ha többen vannak együtt – nyilván egymástól való féltükben –, a levegőbe néznek, átnéznak rajtunk. Apámnak, aki magyar tanító volt itt egykor és két-három generációt nevelt fel, még a g-egyenruhások (gárdisták) [is] szoktak köszönni, persze ha nem látja senki, s apám úgy köszön vissza, mint régen: – Szervusz, fiam.”⁷²

Magyarságában és zsidóságában üldözöttként a magyaroktól várja 1941-ben a segítséget, de már tudja: „[...] minden idegem egy olyan világhoz van kötve, olyan közösséghez, mely nem akar tudni rólam.” Éppen ez teszi – ha lehet – még tragikusabbá ezt a sorsot:

⁷⁰ Szenes (1966): i. m. 38.

⁷¹ Szenes (1966): i. m. 316.

⁷² Szenes (1966): i. m. 178.

végül éppen a náci népirtókkal kollaboráló magyar állam juttatja 1944. március 21-én az SS kezére.

A Budapesten megjelent könyv a magyar közönség figyelmére számított: a magyar kultúrához való tartozását, onnan való kirekesztését, az üldöztetést és saját irodalmi múltját szerette volna bemutatni. A naplóról 1966 és 1967 között számos recenzió született, és a legtöbb reflexió azokat az elemeket tartja fontosnak kiemelni a naplóból, amelyek az író magyar identitását erősítik.

„Aki ennyire ragaszkodik az európai és magyar irodalomhoz, mint ő, aki ilyen reménnyel vár tőle erősítést és feleletet, a halálos veszélyben is a magyar népmesékbe mélyed, Arany és Tompa leveleit olvassa, a Toldiért rajong, s azokat hívja segítségül, akik a civilizáció erejében hittek: Martin du Gard-t, Babitsot, Kosztolányit, József Attilát, Benedek Marcellt, a kor áramlatai ellenére tanulságosan bizonyítja hovatarozását.”⁷³

Mezei András is hangsúlyozza, hogy a megsemmisítőtáborok árnyékában is gondolatai „ott járnak folyton-folyvást a magyaroknál: Hazám.”⁷⁴ A könyvvel egyidejűleg Szenes Erzsí is újra megjelenik a magyar irodalmi, kulturális nyilvánosságban: 1966-ban Juhász Ferenc meghívására Magyarországra látogatott, és a könyvnap díszvendége volt.⁷⁵ Illés Endre, a Szépirodalmi Kiadó vezetője újra lekötötte közlésre *Selyemgombolyag* című, eredetileg 1926-ban kiadott verseskötetét.⁷⁶ Szenest több lap, rádió kérdezte, fellépett az Egyetemi Színpadon is. Fedor Ágnes szerint Szenes Erzsí naplója a magyar Anne Frank képét rajzolja meg, azzal a különbséggel, hogy felnőtt írta, csodával határos módon sikerült élve maradnia, és „tanúbizonyságot tenni élményeiről”.⁷⁷ Szenes a korabeli interjúkban elmondta, hogy az Eichmann-perben,⁷⁸ a Hunsche–Krumey-tárgyaláson, a frankfurti bíróság előtt is tanúvallomást tett, ugyanis rajta volt azon a szerelvényen, amelyet már kormányzói utasításra visszarendeltek a határról, de ahogy ő fogalmazott, Eichmann parancsára az SS másodszor is kilopott a határon. 1966-os, magyar nyilvánosságban való megszólalása, megjelenése azért is fontos, mert személyében a magyar-zsidó történeti múlt képviselője vált láthatóvá, aki a múlt olyan feldolgozásához próbált hozzájárulni, amely a magyar-zsidó traumatizáltság, történet, identitás kulturális, irodalmi meghatározottságát az izraeli magyar-zsidó identitás felől fogalmazta újra.

Peremiczky Szilvia szerint „mivel a magyarországi zsidóság emancipációjáért folytatott harca hosszú ideig vitathatatlan sikertörténetnek tűnik”, a cionizmus nem tudott erőteljesen megjelenni a magyar irodalmon belül, és a holokausztot követően

⁷³ Ágh István: Szenes Erzsí: A lélek ellenáll. *Új Írás*, (1967), 1. 123.

⁷⁴ Mezei András: A lélek ellenáll. *Élet és Irodalom*, 10. (1966) 38. 4.

⁷⁵ Szenes (1966): i. m.

⁷⁶ Erről lásd: N. n.: Szenes Erzsí további sikerei Budapesten. *Új Kelet*, 1966. június 24. 7.; Benedek Pál: Szenes Erzsí halálára. *Új Kelet*, 1981. IV. 21. 2.

⁷⁷ F[edor] Á[gnés]: Egy elásott napló sorsa. Szenes Erzsébet beszél „A lélek ellenáll” című könyvéről. *Magyar Nemzet*, 1966. május 25. 4.

⁷⁸ Az Eichmann-perben 1962. május 25-én tett tanúvallomása a Jewishgen (Museum of Jewish Heritage, New York) honlapján olvasható.

a kettős identitás politikai okokból nem tudott uralkodóvá válni.⁷⁹ Ezzel szemben a két világháború közötti Csehszlovákiában élő magyar zsidóság, amely egyszerre tartotta életben a magyar nyelvet és kultúrát egy, a magyarral nem szimpatizáló környezetben, ugyanakkor megtarthatta és megerősíthette mind vallási, mind kisebbségi identitását. A multikulturális és multiethnikus légkörben élő magyar-zsidó írók 1920–1938 között szabadabb, nyitottabb, plurális identitásformákkal azonosulhattak, amelyeknek lenyomatait közvetítik írásaik is. Ezért lehet az, hogy Szenes Erzsik költészetében, munkáiban, kiállításában a zsidó identitáshoz való pozitív viszonyulást látjuk érvényesülni. Mert sem a zsidó, sem a magyar hagyományt nem kellett megtagadnia a cseh-szlovák multikulturális társadalmi környezetben. Arra is érdemes felfigyelni, hogy költészetében a zsidó tradícióhoz való viszony a női identitás mentén és a modernség tapasztalatához képest problematizálódik. Az üldözöttség után Izraelben új hazát és otthont kereső író számára a kettős (többes) kultúrához tartozás élménye szintén alapvető, de a holokauszt által kettétört élet alaptapasztalata, annak feldolgozhatatlansága meghatározó marad. Gréda József, az *Új Kelet*-ben Szenes Erzsire így emlékezik: „a Nyugat sok magyar zsidó tollforgatója között ő volt az, akit nem származása, hanem heves érdeklődése és azonosulása jogán nevezhetünk magyar-zsidó alkotónak [...], aki mindig azt portálta, ami a nehéz magyar-zsidó sorsról szól.”⁸⁰

Felhasznált irodalom

Szenes Erzsik munkái

Fehér kendő. Kassa, Genius, 1927.

A prágai magyar szigetről. *Prágai Magyar Hírlap*, 1930. augusztus 10. 10.

Szerelmet és halált énekelek. Budapest, Franklin, 1936.

Írjad, csak írjad. In *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre.* Budapest, Országos Izr.

Leányárvaház, 1944.

A héber nyelv rajongói a világirodalomban. *Új Kelet*, 1961. szeptember 29. 5.

A prágai zsidó temető. *Új Kelet*, 1962a. február 3. 11.

Magyar írók a vészkorszakban. *Új Kelet*, 1962b. március 9. 13.

Szlovák írók a vészkorszakban. *Új Kelet*, 1962c. március 30. 6.

A lélek ellenáll. Budapest, Szépirodalmi, 1966.

A prágai régi zsidó temető a magyar költészetben. *Új Kelet*, 1967. június 30. 6.

Hódolat Fábry Zoltánnak. *Új Kelet*, 1968a. július 12. 13.

A könyvtár. *Új Kelet*, 1968b. szeptember 13. 4.

Felszakadó emlék. *Új Kelet*, 1968c. szeptember 22. 6.

Az én kis városom. *Új Kelet*, 1968d. október 13. 12.

Kései sirató. *Új Kelet*, 1970. szeptember 18. 14.

Visszfényben. *Új Kelet*, 1971. október 22. 14.

⁷⁹ Peremiczky Szilvia: *Jeruzsálem a magyar irodalomban.* Budapest, Gondolat, 2012. 200.

⁸⁰ Gréda József: Szenes Erzsik emléke áldás. *Új Kelet*, 1981. április 24. 7.

Szakirodalom

- Accordi Magiari*. Ford. Gino Sirola. Trieste, Parnaso, 1928.
- Ágh István: Szenes Erzs: A lélek ellenáll. *Új Írás*, (1967), 1. 123.
- Babits Mihály (szerk.): *Új Anthologia. Fiatal költők 100 legszebb verse*. Budapest, Nyugat, 1932.
- Bárczy Zsófia: *A másság reprezentációja. Magyar regények Szlovénzskón*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 2014.
- Benbassa, Esther – Jean-Christopher Atthias: *Izrael – föld és szentség*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2008.
- Benedek Pál: Szenes Erzs halálára. *Új Kelet*, 1981. IV. 21. 2.
- Csanda Sándor: Szenes Erzs költészete. *A Hét*, 12. (1967), 9. 11–12.
- Egri Viktor: Szenes Erzs: Szerelmet és halált énekelek. *Magyar Írás*, 5. (1936), 5. 108–109.
- Evans, R. J. W.: Hungarians, Czechs, and Slovaks. Some Mutual Perceptions 1900–1950. In Mark Cornwall – R. J. W. Evans (szerk.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. New York, Oxford University Press, 2007.
- Komlós Aladár: Magyar költészet Szlovénzskón. *Nyugat*, 19. (1926), 17.
- Fábry Zoltán: Nőíró Szlovénzskón. In Fábry Zoltán: *Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez (1918–1938)*. Pozsony–Budapest, Slov. vyd. krásnej lit. – Szépirodalmi, 1964. 61–65.
- Fábry Zoltán: Szenes Erzs versei. In Fábry Zoltán: *Összeíjtött írásai 2*. (Szerk.: Fonód Zoltán.) Pozsony–Budapest, Madách–Szépirodalmi, 1981. 256–257.
- F[edor] Á[gnes]: Egy elásott napló sorsa. Szenes Erzsébet beszél „A lélek ellenáll” című könyvéről. *Magyar Nemzet*, 1966. május 25. 4.
- Filep Tamás Gusztáv: Felvidéki zsidó magyarok a csehszlovákiai magyar közéletben 1918/19–1938. In Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Budapest, Balassi Intézet – L’Harmattan, 2013.
- Füst Milán: Szenes Erzs: Fehér kendő. *Nyugat*, 20. (1927), 22.
- Gál Éva: *A két világháború közötti csehszlovákiai magyar regény*. Pozsony, AB-ART, 2012. 17.
- Gálos Magda: Szerelmet és halált énekelek. *Magyar Könyvbarátok Diáriuma*, 4. (1936), 5–6. 144.
- Görög Ilona: Szenes Erzs költeményei. *Szép Szó*, 1. (1936), 2. 190.
- Gréda József: Szenes Erzs emléke áldás. *Új Kelet*, 1981. április 24. 7.
- Hall, Stuart: The Question of Cultural Identity. In Stuart Hall – Paul Du Gay (szerk.): *Questions of Cultural Identity*. London, Sage, 1996. 274–323.
- Ignotus: Vers és verselés. Neovojtina 3. *Nyugat*, 19. (1926), 18.
- Ignotus: Szenes Erzs: Fehér kendő. *Nyugat*, 20. (1927), 22.
- Jabloneczay Tímea: Megtalált (?) identitás. Szenes Erzs: A lélek ellenáll. In Dobos István – Bene Sándor (szerk.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*. Budapest, 2008. augusztus 22–24. Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2009.
- Jabloneczay Tímea: Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteződése Szenes Erzsínél. *Társadalmi Nemek Tudománya. Interdiszciplináris eFolyóirat*, (2014a), 2. 18–36.
- Jabloneczay Tímea: Nagymihálytól Jeruzsálemig. Az újrafelfedezett író: Szenes Erzs. *Szombat*, (2014b), 3. 30–34.
- Jabloneczay Tímea: „Csak szabadságban érdemes élni”. Az izraeli újakezdés Szenes Erzs íásaiban. *Múlt és Jövő*, (2018a), 2–3. 151–166.

- Jabloneczay Tímea: Száműzetés, melankólia, a nyelv idegensége Szenes Erzszi költészetében. *Irodalmi Szemle*, 2018b. május 6. Online: <https://irodalmiszemle.sk/2018/05/11296/>
- Karády Viktor: Trauma és zsidó identitás. In Márton László (szerk.): *Zsidó identitás a Holokauszt után*. Budapest, Bibó István Közéleti Társaság – Pallas Páholy, 2014.
- Klein-Pejsová, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2015.
- Komlós Aladár: Irodalmi Napló. Szerelmet és halált énekelek. *A Toll*, (1936). 104–106.
- Komlós Aladár: *Kritikus számadás*. Budapest, Szépirodalmi, 1977.
- Komlós Aladár: A zsidó lélek. In Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. (Szerk. Kőbányai János – Kiss József.) Budapest, Múlt és Jövő, 1997a. 38–41.
- Komlós Aladár: Zsidók válaszüton. In Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. (Szerk. Kőbányai János – Kiss József.) Budapest, Múlt és Jövő, 1997b. 11–26.
- Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két háború között, 1918–1938*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 2004a.
- Kovács Judit: *Az identitás kérdése és paradox volta Gejza Vámoš műveiben*. Budapest, Wesley János Kiadó, 2004b.
- Kőbányai János: Virágzás halál után. A magyar zsidó költészet 150 éve. *Látó*, (2010), 12. Online: <http://epa.oszk.hu/00300/00384/00088/1857.htm>
- Kőbányai János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*. Budapest, Múlt és Jövő, 2012.
- Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között*. Budapest, Osiris, 2014.
- Malinák Judit: A személyes identitás létrejötte a médiakultúra globalizálódásának kontextusában. *Jel-kép*, (2005), 1. 21–36.
- Mezei András: A lélek ellenáll. *Élet és Irodalom*, 10. (1966) 38. 4.
- N. n.: Szenes Erzszi további sikerei Budapesten. *Új Kelet*, 1966. június 24. 7.
- Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.
- Peremiczky Szilvia: *Jeruzsálem a magyar irodalomban*. Budapest, Gondolat, 2012. 200.
- Radnóti Miklós: Szenes Erzszi új versei. *Nyugat*, 29. (1936), 6.
- Ricoeur, Paul: A narratív azonosság. Ford. Seregi Tamás. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. Budapest, Kijárat, 2001. 15–25.
- Simon Attila: Kettős szorításban. A dél-szlovákiai zsidóság Trianon és Auschwitz között. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 16. (2014), 4. 3–15.
- Tengelyi László: Élettörténet és sorsesemény. Budapest, Atlantisz, 1998.
- Tóth László: Nyolc arckép. In Tóth László: *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk*. Pozsony, Kalligram, 1993. 64–69.
- Török Petra: A zsidó irodalom értelmezésének fordulópontjai a magyar zsidó sajtóban 1880–1944 között. In Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1997.
- Turczel Lajos: *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*. Pozsony, Madách, 1982.
- Turczel Lajos: Babits Mihály szlovákiai kapcsolatai. In Turczel Lajos: *Tanulmányok és emlékezések*. Pozsony–Budapest, Madách–Európa, 1987. 152–156.
- Ungvári Tamás: Asszimilációs stratégiák. In Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1997.

Vákát

Cultural Heterogeneity, Multiple Literary Ties and Plurality of Identities in the Work of Erzsi Szenes

While the personality and work of the poet, writer and journalist Erzsi Szenes (Rajec [now Slovakia], 1902 – Jerusalem, 1981) are familiar to and appreciated by readers in the Hungarian minority in Czecho/Slovakia as well as Hungarian readers and the Hungarian-speaking general public in Israel, as regards the Hungarian literary canon overall, she has remained virtually unknown. The career and works of Erzsi Szenes, who until 1942 lived mostly in Nagymihály (Michalovce) near Kassa (Košice, [now Slovakia]), exemplify double (multiple) cultural positionality: in interwar Czechoslovakia she worked for Hungarian-language dailies (*Kassai Napló*, *Prágai Magyar Hírlap*, *Magyar Újság*), while her poems were published in quality journals (and dailies), including *Nyugat*, *Múlt és Jövő*, *Pesti Napló*, *Szép Szó*, and the *Esti Újság* of Pozsony (Pressburg/Bratislava). Her three volumes of verse published in Budapest (*Selyemgombolyag* [Skein of Silk], 1924, *Fehér kendő* [White Kerchief], 1928 and *Szerelmet és halált énekelek* [Of Love and Death I Sing], 1936) were reviewed by the leading writers and littérateurs of the time. She also wrote novella (*Nyártól nyárig* [From Summer to Summer], 1943), as well as short stories. From 1938 on, however, being a Hungarian Jew, she was confined to the Nagymihály ghetto. In December 1942, she managed to escape deportation and fled to Budapest, though her family remained in Nagymihály. On 21 March 1944, she fell into the clutches of the SS: initially held in Zrínyi Street jail, she was dragged off to the concentration camp of Kistarcsa, near Budapest, from where she was deported to Auschwitz. She ended up doing forced labour in a factory making military equipment in Fallersleben [now part of Wolfsburg, Lower Saxony]. After she was liberated from the camps, it turned out that she was the only member of her family to survive. She was able to spend the next few years in Pozsony, writing articles for a Slovak paper, then, in December 1949, she went on Aliyah to Israel and worked for the Tel Aviv-based journal *Új Kelet*; during these years she published two volumes (*Van hazám* [I Have a Homeland], 1956, 1959 and *A lélek ellenáll* [The Soul Resists], 1966), gave poetry recitals, and worked in the Hungarian archive of Yad Vashem. When her diary *A lélek ellenáll* [The Soul Resists] was reissued by the Budapest publishing house Szépirodalmi Kiadó in 1966, she was once again able to present her work to the Hungarian public; she also visited Hungary and could speak out as a witness and a representative of Holocaust memory: of the processing of the past, in particular of the historical Hungarian Jewish past.

To capture Erzsi Szenes's multiple identities and the nature of the multiple bonds that appear in her writing, it seems best to utilise the conceptual framework of constructivist theories of identity and representation as well as of transculturalism (or transnational literary scholarship). For the texts and the positions of the subject invariably participate in intersecting relationships, that is to say, identity is not something that is

either of a single kind, nor is it fixed; rather, it evolves as a complex, heterogeneous construct in a network of relationships operating on a variety of axes (*identity linked to nationality, ethnicity, gender, sexuality, age-cohort, profession, etc.*);⁸¹ furthermore, falsely presupposing that self-identification is identity can bring about its own narratable form through its experience of otherness and alienation, of breaches and cracks (*narrative identity*).⁸² In this essay, which builds on my recent research in sources and archives and on interpretative processes,⁸³ I identify the complex network of relationships that defines the multiple cultural and political loci of Erzsi Szenes's career, as well as exploring examples from three particularly rich textual areas relevant to the complexity of the identity models that emerge from the writer's oeuvre, highlighting aspects relevant to multiple allegiances from her interwar lyrical poetry, her testimonial narratives (feuilletons and short stories) written in Israel, and her diary, *A lélek ellenáll* [The Soul Resists].

A double literary allegiance: a Hungarian writer in Czechoslovakia

One source of information about Erzsi Szenes's interwar literary activity is provided by the (modest) reception of her works, her diary, and from her recently unearthed writings published in the Israeli journal *Új Kelet*. The literary and journalistic career of Szenes began in Nagymihály, just as the circumstances of the Hungarian cultural community were undergoing upheaval. The transformation of the geopolitical situation in 1919–1920, the fact of belonging to the newly created Czechoslovak Republic, involved a wide range of experiences, demarcating and defining the framework of conditions of belonging to

⁸¹ See, inter alia, Stuart Hall: The Question of Cultural Identity. In Stuart Hall – Paul Du Gay (eds.): *Questions of Cultural Identity*. London, Sage, 1996. 274–323. Judit Malinák: A személyes identitás létrejötte a médiakultúra globalizálódásának kontextusában [The emergence of personal identity in the context of the globalization of the media]. *Jel-kép*, 2005. 1. 21–36.

⁸² See, inter alia, Paul Ricoeur: A narratív azonosság [Narrative Identity]. In János László – Beáta Thomka (eds.): *Narratívák 5. A narratív pszichológia* [Narratives 5. Narrative Psychology]. Budapest, Kijárat, 2001. 15–25; László Tengelyi: Élettörténet és sorseseemény [Life Story and Events of Fate]. Budapest, Atlantisz, 1998.

⁸³ Tímea Jablonczay: Megtalált (?) identitás. Szenes Erzsi: A lélek ellenáll [Found (?) Identity. Erzsi Szenes: The Soul Resists]. In István Dobos – Sándor Bene (eds.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktorkolák II. nemzetközi konferenciája*. Budapest, 22–24 August 2008; Tímea Jablonczay: Nagymihálytól Jeruzsálemig. Az újrafelfedezett írónő: Szenes Erzsi [From Michalovce to Jerusalem. The Newly Discovered Writer Erzsi Szenes]. *Szombat*, 3. (2014). 30–34; Tímea Jablonczay: [Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteződései Szenes Erzsínél](#) [Marginalization and the Negotiation of Borders. Intersections of Identity in Erzsi Szenes]. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 4. (2014), 2. 18–36; Tímea Jablonczay: Száműzetés, melankólia, a nyelv idegensége Szenes Erzsi költészetében [Exile, Melancholy, and the Alienness of Language in the Poetry of Erzsi Szenes]. *Irodalmi Szemle*, (2018), 5; Tímea Jablonczay: „Csak szabadságban érdemes élni”. Az izraeli újrakezdés Szenes Erzsi írásaiban [“Only in freedom is life worth living”. Starting over in Israel in the writing of Erzsi Szenes]. *Múlt és Jövő*, (2018), 2–3. 151–166.

a new culture, a new community and a new set of values. Erzsi Szenes would have liked to have been recognised as a Hungarian writer, but she had to try to realise this ambition from her location in Czechoslovakia. Having become a member of the literary community of Czechoslovakia, or rather of Slovensko (*Szlovenszkó* in Hungarian), as it was called in the discourse of the time, she found herself, on the one hand, in a community that, being outside Hungary's borders, struggled to maintain its Hungarian culture; at the same time, however, it is important to note that the nature of this community's Hungarian identity and culture differed from those of Horthy's Hungary.⁸⁴ The differences of emphasis in respect of choice of values were closely connected with the changes in areal and political loci. The writers and *littérateurs* who found themselves outside the borders of Hungary proper and under the new régime of Slovensko – among them Pál Szvatkó, Zoltán Fábry, Rezső Peéry, Mihály Tamás, Ernő Sebesi, Piroska Szenes, Dezső Győri, István Darkó, Pál Neubauer, as well as Erzsi Szenes – thought in terms of the creation of a minority Hungarian literature possessed of a distinctive character. Through the border changes – that is to say, by virtue of the fact that the Hungarian community of Czechoslovakia became extraterritorial – the concept of the homeland was revalued and its meaning was modified as a result of its relationship to the nation being transformed.⁸⁵ The concept of “the homeland”, now deprived of its national character, was invested with new content in its location through the metaphorical reinterpretation of space.⁸⁶

Zoltán Fábry, the renowned writer and critic of the age, suggested that although regionality resulted in isolation from (mainstream) Hungarian culture, so that they did not have their own tradition, yet “Slovensko” became the “chief staging post for the transmission of humanity and internationalism of the Hungarian word”.⁸⁷ The work of literary creation counted as a social activity, so that far greater emphasis came to be laid on the depiction of social problems, social inequalities, and hence the ethical dimension of the literary text. Fábry's *vox humana* was the articulation of the ethical imperative of humane steadfastness.⁸⁸ Fábry considered it important to cooperate with progressive European literatures, to translate to and fro between Hungarian and Slovak literature, to ensure one kept one's distance from dilettante national-Christianity, paying more attention to social issues and to the demonstration of democratic values.⁸⁹ The emphasis on values built on social coexistence is virtually self-evident, as the Hungarian community

⁸⁴ See Zsófia Bárczy: *A másság reprezentációja. Magyar regények Szlovenszkón* [The Representation of Otherness. Hungarian Novels in Slovensko]. Nyitra, Nyitra Konstantin Filozófus Egyetem, 2014. 30.

⁸⁵ Ibid. 52.

⁸⁶ Ibid. 55.

⁸⁷ Lajos Turczel: *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról* [Missing Chapters. Studies in the Hungarian Literature and Journalism of Interwar Czechoslovakia]. Bratislava, Madách, 1982. 33–44.

⁸⁸ Éva Gál: *A két világháború közötti csehszlovákiai magyar regény* [The Czechoslovak Hungarian Novel Between the Two World Wars]. Pozsony, AB-ART, 2012. 17.

⁸⁹ Ibid.

of Slovensko lived in a multicultural and multiethnic environment: being embedded in a Slovak–Czech–German environment meant that it was inclined to profess and instantiate democratic values and the principle of toleration and openness to the world. “We are the most westerly Hungarians”, avowed Pál Szvatkó.⁹⁰ Part of their self-definition consisted in the awareness of “multicultural Slovensko otherness”, the value of which they tried to have accepted also by the Hungarians of Hungary proper; however, as Zsófia Bárczy has pointed out, by the time they might have succeeded, this value was annihilated by the forces of Slovak fascism that had come to power.⁹¹

Thus, for Erzsi Szenes one kind of doubleness can be interpreted with respect to belonging to the literary community that affects the relationship between centre and periphery. In hindsight it can be seen that belonging to the Czechoslovak literary community expressed a progressive community identity with a democratic set of values, but for contemporaries the Hungarian literature of Slovensko, as a regional variety of Hungarian literature, meant a move to the periphery, with all its (negative) connotations. Thanks not least to the conservative turn in Hungarian literary politics that followed, it was almost impossible for Hungarian writers beyond the borders to be recognised as being of equal standing. As far as *Nyugat*, the most progressive Hungarian cultural journal of the 1920s was concerned, Czechoslovak Hungarian literature did not deserve much attention. Though its influential (co-)editor, the poet Mihály Babits, did publish Czechoslovak authors on its pages, he was not especially interested in their situation, did not review their work, nor did he ever award them the prestigious Baumgarten prize. This situation changed somewhat when the novelist Zsigmond Móricz took over as editor. As a curiosity, however, it is worth noting that Babits did on one occasion make an exception, awarding some money to – as it happens – Erzsi Szenes herself, when she was recovering from a serious illness in the Swiss resort of Davos.⁹²

In this connection it is interesting that Erzsi Szenes’s literary activity is judged by later Slovak Hungarian literature scholars in terms of her being the creative writer in interwar Czechoslovakia “who had, perhaps, the best chance of breaking out of its narrow confines, and becoming known and appreciated in Hungary and even further afield”.⁹³ Looking back, she did achieve recognition in the Hungarian literary world: her lyrical verse published in the 1920s and 1930s (*Selyemgombolyag* [Skein of Silk], *Fehér kendő* [White Kerchief], *Szerelmet és halált énekelek* [Of Love and Death I Sing]) were not merely noticed, but outstanding writers like Ignotus, Miklós Radnóti, Milán Füst and Aladár Komlós wrote excellent reviews of them. Contemporary recognition of her poetry was also provided by the fact that she was anthologised in volumes such

⁹⁰ Cited from Jenő Krammer in Gál (2012): op. cit. 27.

⁹¹ Cf. Bárczy (2014): op. cit. 39.

⁹² Lajos Turczel: Babits Mihály szlovákiai kapcsolatai [Mihály Babits and Slovakia]. In *Tanulmányok és emlékezések* [Studies and Reminiscences]. Bratislava, Madách – Budapest, Európa, 1987. 152–156.

⁹³ The eloquent title of the piece is a quotation from the author: “I am no longer identical with myself...” László Tóth: Nyolc arckép [Eight Portraits]. In *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk* [Forgotten Years. Essays, Articles and Interviews]. Pozsony, Kalligram, 1993. 64–69.

as *Új Anthologia. Fiatal költők 100 legszebb verse* [New Anthology. Young Poets' One Hundred Most Beautiful Poems],⁹⁴ and the Italian anthology of Hungarian lyric poetry, *Accordi magiari* (1928), in which she appeared alongside such great poets as Endre Ady, Babits, Dezső Kosztolányi and Gyula Juhász.⁹⁵ She was known, and renowned, not only as a poet, but her shorter prose pieces, too, were regularly included in anthologies of Czechoslovak Hungarian writing.⁹⁶ As she herself pointed out, she was simultaneously a member of the Czechoslovak Masaryk Academy, the Writers' Union of Budapest and the Israelite Hungarian Literary Society (IMIT).⁹⁷ Thus, her presence in the literary public space offers evidence of her position at the meeting point of cultures: she had poems and short stories published in both *Nyugat* (between 1924 and 1929) and the Jewish cultural journal, *Múlt és Jövő* (between 1924 and 1944), as well as a handful of poems in the radical *Szép Szó*, the *IMIT Annual* and Aladár Komlós's Jewish yearbook, *Ararát*.⁹⁸ Her poems and journalism appeared not only in leading journals in Hungary proper; she also contributed regularly to the Czechoslovak Hungarian press, writing for the *Esti Újság* of Pozsony, the *Kassai Napló* of Kassa, the *Prágai Magyar Hírlap* of Prague, as well as *Magyar Újság*, which she also edited. For a few years after the war she had a regular column, *Knihy a Osudy* [Books and Fates], in a Slovak-language weekly, in which she explored themes of persecution and the Shoah.

Multiple cultural bonds, plural forms of identity

The interpretation of the context of Erzsi Szenes's interwar poetry and prose can be considerably nuanced by her feuilletons as witness testimonies involved in recalling past events, which she wrote in Israel from the 1950s onwards. One of the hypotheses of my research is that as a Hungarian Jew in Czechoslovakia, she was able to live with a plural identity; that is to say, she did not have to accept an identity forced upon her by the *Kulturnazion*, which was by definition discriminatory, but rather was able to exploit the simultaneity of her plural cultural bonds. The new cultural environment made possible the transmission of cultural heterogeneity and multiculturalism, the maintenance in interaction of identities, and we find impressions of this in her poetry at this time

⁹⁴ *Új Anthologia. Fiatal költők 100 legszebb verse* [New Anthology. Young Poets' One Hundred Most Beautiful Poems]. Budapest, Nyugat-kiadás, 1932.

⁹⁵ The volume appeared with a preface by Aladár Schöpflin and was reissued eight times up to 1941. See Gino Sirola (ed.): *Accordi Magiari*. Trieste, Parnaso, 1928.

⁹⁶ Inter alia: *Hegyvidéki bokréta* [Mountain Bouquet] (1934), *Szlovenszkói magyar elbeszélők* [Hungarian Short Story Writers from Slovensko] (1938), *Szlovenszkói vásár* [Market in Slovensko] (1980). When Erzsi Szenes was working with János Darvas, Dezső Győri and Dezső Vozári at the *Prágai Magyar Hírlap*, they published a volume, *Nyitott könyv. Prágai magyar költők antológiája* [Open Book. Anthology of Prague Hungarian Poets] (Prague, 1930).

⁹⁷ Erzsi Szenes: *A lélek ellenáll* [The Soul Resists]. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1966. 9.

⁹⁸ Erzsi Szenes: *Írjad, csak írjad* [Write, just Write]. *Ararát*, 1942. 30.

and subsequently also in her recollections of this period in her writing in Israel from the 1950s onwards.

Erzsi Szenes was born into a Hungarian Jewish family in Nagymihály; her father Mátyás Singer was a teacher of Hungarian. The family's mother tongue was thus Hungarian, but the Slovak environment made it equally possible for her to employ the Slovak language.⁹⁹ The family also spoke Slovak and German well and, continuing the rabbinical tradition, her father also taught her the Hebrew language when she was a child.¹⁰⁰ The acceptance and profession of her allegiance to a Jewish identity form constituent elements of her interwar texts, too. In the words of Aladár Komlós, she “dares to be Jewish” and at the same time she does not “sever the ties binding her to Hungariandom”,¹⁰¹ in other words, she was able to reconcile assimilation and Jewish consciousness thanks to the fact that the areal and political changes or, to be more precise, the coming into existence of the identity options that evolved in their wake, ensured for the Jews of southern Slovakia conditions different from those enjoyed by the Jews of Hungary. The exclamation of Komlós, since become famous, that: “The truth is, I am Hungarian, as well as Jewish, as well as international!”,¹⁰² seems to have been (briefly) realised precisely in this Czechoslovak environment between 1920 and 1938. Komlós moved from Kassa to Vienna, and then to Budapest in the 1920s. Unlike him, Erzsi Szenes did not resettle in Hungary in the interwar years (though in 1942 she was forced to flee to Budapest), but rather connected with Hungarian and Czechoslovak Hungarian literary forums from her home in southern Slovakia. This double political location defines not only the value system just described (Hungarian literature of Slovensko), but indicates great differences also as regards the self-identification of the Jews and their relationship to the nation. Before reflecting briefly on the history of the Czechoslovak Hungarian Jewry between 1920 and 1938, let us consider the more important changes relevant to our topic that took place in the politics of Hungarian literature.

The topic of double (Hungarian–Jewish) literary allegiance has generated much controversy over the last hundred years. For Hungarian literary historiography, it presents a problem: how, if at all, can we speak of “Jewish” literature and, if we can, how is it to be fitted into the national literary network? József Kiss's journal *A Hét* exemplifies how the reinforcement of the assimilatory contract helps integration into Hungarian national culture, especially literature: citizens and individuals of equal standing take part side by side in the creation of a modern Hungarian literature, that is to say, in the final decades

⁹⁹ In a reminiscence she writes that she spoke Hungarian only with her parents, but Slovak with her playmates. Felszakadó emlék [Fragment of a Memory]. *Új Kelet*, 22 September 1968. 6.

¹⁰⁰ She recalls that in this he was rather less successful.

¹⁰¹ Aladár Komlós: Zsidók a választúton [Jews at the Crossroads]. In *Magyar–zsidó szellemi történet a Reformkortól a Holocaustig. II. Bevezetés a magyar–zsidó irodalomba* [Hungarian Jewish Geistesgeschichte from the Age of Reform to the Holocaust. II. Introduction to Hungarian Jewish Literature]. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1997. 20.

¹⁰² Ibid. 11.

of the nineteenth century this duality or ambivalence does not appear to be an issue.¹⁰³ Petra Török agrees that before the turn of the twentieth century there were no theoretical debates on the question of Hungarian Jewish literature. *Múlt és Jövő*, under the editorship of József Patai, stood for a commitment to the Jewish tradition, while supporting, within Hungarian culture, a “programme of Hungarisation”,¹⁰⁴ that is, it supported the principle of dual allegiance, and urged acceptance of the presence of Hungarian-language Jewish literature as part and parcel of the nation’s literature. János Kőbányai stresses that *Múlt és Jövő* was a novelty with regard to the denominational press, too, in that it strove to create not an inward-looking religious literature but a modern Jewish culture, aspiring to western European cultural achievements in the Hungarian cultural context.¹⁰⁵ The journal made claims that occasioned major debates when it suggested that “art, literature and society have a Jewish reading: they can have not religious (denominational) content, but content, experience, and interpretation that relates to the people as a whole”.¹⁰⁶ From 1919–1920 onwards, however, as the atmosphere grew increasingly nationalistic and discriminatory, Hungarian Jewry was less and less able to stand by the principle of dual allegiance, as cleaving to a collective identity immediately set in train a chain of exclusionary, anti-Semitic attacks, with more and more anti-Jewish declarations in literary criticism emphasising the Jewish character of Hungarian literature.¹⁰⁷ Aladár Komlós, in his famous work *Zsidók a választúton* [Jews at the Crossroads], written in Eperjes [now Prešov, Slovakia] (1921) identifies the consequences of assimilation and dissimilation with fundamental precision: as a Jew “I am ashamed to admit that I am Jew”, because the acceptance of Jews, their emancipation, has been only half achieved, on paper; modern Jewry has lived through excruciating uncertainty, hiding, and shame, for it met with prejudices from the supposedly accepting party.¹⁰⁸ The Jews have made Hungarian culture and the Hungarian language their own, they are deeply involved in the lands

¹⁰³ Tamás Ungvári: Asszimilációs stratégiák [Strategies of Assimilation]. In Petra Török (ed.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar zsidó irodalom létformáiról* [The Boundary and the Bound. Reflections on the Forms of Hungarian Jewish Literature]. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, 1997. 56.

¹⁰⁴ János Kőbányai: *A magyar zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás* [The History of Hungarian Jewish Literature. Blossoming and Eradication]. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2012. 151–152.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid. 157.

¹⁰⁷ Petra Török: A zsidó irodalom értelmezésének fordulópontjai a magyar zsidó sajtóban 1880–1944 között [Turning Points in the Interpretations of Jewish Literature in the Hungarian Jewish Press between 1880 and 1944]. In *A határ és a határolt. Töprengések a magyar zsidó irodalom létformáiról* [The Boundary and the Bound. Reflections on the Forms of Hungarian Jewish Literature]. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, 1997. 142.

¹⁰⁸ Komlós (1997): op. cit. 12. See Aladár Komlós: A zsidó lélek [The Jewish Soul]. In *Magyar–zsidó szellemi történet a Reformkortól a Holocaustig. II. Bevezetés a magyar–zsidó irodalomba* [Hungarian Jewish Geistesgeschichte from the Age of Reform to the Holocaust. II. Introduction to Hungarian Jewish Literature]. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1997. 38–41.

and the business of the Magyars, writes Komlós, yet having lost and/or given up their Jewish identity the response from the Magyar community was to expel them from the nation. It is the nation that decides about the individual/group, because nationalism can recognise identification with a categorical identity based on ancestry, “whereas it is not certain that you can yourself determine where you belong”. As Komlós puts it: “The age-old dilemma is based on a flawed view. As if it were possible for us to be either only Jews or only Magyars! Because we are both, if not in equal measure”.¹⁰⁹ With the intensification of anti-Semitism Hungarian Jewry became increasingly divided against itself. Being under threat produced several kinds of response, those who experienced a traumatising of identity already, before the Holocaust, showed signs of concealment, suppression, the denial of identity.¹¹⁰ The tragic-ironical realisation of the extreme version of what is known as Jewish self-hatred appears most powerfully in the novels of Béla Zsolt. At the same time, Ferenc Laczó points out that in the 1930s and early 1940s there emerged an identity discourse that concentrated on the attempt to elaborate, primarily, the conditions under which a dual identity might be possible. It is important to add that Aladár Komlós’s initiative – we are thinking mainly of the yearbooks *Libanon*, *Ararát* and *IMIT* – can be seen as a desperate attempt to guide the “banished” in the direction of “solidarity” at the time of dissimulation and terror.¹¹¹ Laczó, in the identities of collective discourse in the *IMIT Yearbooks*’ materials between 1929 and 1943, sees the development of the outlines of five kinds of Hungarian Jewish dual identity: a position on the side of religious Judaism (denominational identity), a hybrid form of double identity (unproblematic coexistence, “hyphenated” identity), an assimilatory accommodation that preserves Jewishness, a folk Hungarian Jewish identity, and a dual identity that asserts the primacy of Hungarian identity.¹¹²

The powerful presence of social discrimination also defined the course of literary historical developments. In Petra Török’s view, by the 1930s Hungarian Jewish literature had split in two, into the literature of those who had assimilated Magyar norms, and into denominational literature which, however, was unable to realise the melding of Jewish themes with a modern formal language.¹¹³ As regards the writers’ self-identification, however, János Kőbányai (like Ferenc Laczó) sees several types of response (stemming from the increase in the level of threat) in addition to attempted denial of identity: Catholicisation; its diametrical opposite, joining Zionism; there were also those in

¹⁰⁹ Ibid. 17.

¹¹⁰ Viktor Karády: Trauma és zsidó identitás [Trauma and Jewish Identity]. In László Márton (ed.): *Zsidó identitás a Holokauszt után* [Jewish Identity after the Holocaust]. Budapest, Bibó István Közéleti Társaság, 2014. 32.

¹¹¹ Ungvári (1997): op. cit. 63.

¹¹² Ferenc Laczó: A magyar zsidó kettős identitás formái. Tudományos szövegek identitásdiskurzusairól [Forms of Hungarian Jewish Dual Identity. On Discourses of Identity in Scholarly Texts]. In Zsuzsanna Hanna Bíró – Péter Tibor Nagy (eds.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás* [Jewry – Tradition and Modernity]. Budapest, Wesley János Kiadó, 2012. 119–126.

¹¹³ Török (1997): op. cit. 149.

whose work the importance of an allegiance was occasionally emphasised; furthermore, he mentions a group whose double allegiance was emphatic but whose names, as a result of the trauma and careers shattered by the Holocaust, remain unfamiliar. Kőbányai mentions in the latter group the names of Tamás Sári, Ernő Sebesi, Magda Timár – and “Erzsi Szenes, who after the camps found a home in Israel”.¹¹⁴ Ernő Sebesi, Béla Szabó, Erzsi Szenes, Piroska Szenes, Imre Forbáth, Sándor Berkó, Illés Kaczér and Pál Neubauer made their name in Hungary proper as authors belonging to the southern Slovak region, members of the Czechoslovak Hungarian literary community. The different social environment also defined how they made their voice heard and the depiction of their relationship to their minority identity. The presence of members of this group in this period of Hungarian literature, thus of Erzsi Szenes too, represents a distinctive voice, by demonstrating multiple identity and multiculturalism in a positive and progressive way.

There are sociopolitical preconditions to experiencing the fact of belonging to multiple linguistic and cultural traditions, for which the Czechoslovak Republic under the leadership of Masaryk provided opportunities. According to the Slovak historian Yeshayahu Jelinek, since the time the Jews settled in the area of Slovakia (“in the last three centuries”) the problem has been not the definition of ethnic and religious identity (they were clear about that) but the unequivocal nature of national identity. They could choose from among several national affiliations linked to areal identities, meaning German, Hungarian or Slovak assimilation.¹¹⁵ From the point of view of Jewry the fact that in the Czechoslovak Republic being Jewish was recognised as a nationality (what we would now call an ethnic minority – *trans.*) carried enormous weight.¹¹⁶ It is usual to interpret the possibility of the Jewish involvement in the national legal sphere as a matter for Zionism; Jewish national politics in Czechoslovakia was mostly a Zionist enterprise.¹¹⁷ So it was that the National Jewish Council submitted a proposal that Jewry in the newly-created state should have the status of a nationality (i.e. ethnic minority – *trans.*). Also established was the Jewish Party (*Židovská Strana*), which entered parliament in coalition with the

¹¹⁴ János Kőbányai: *Virágzás halál után. A magyar zsidó költészet 150 éve* [Blossoming after Death. 150 Years of Hungarian Jewish Poetry]. *Látó*, 21. (2010), 12; Kőbányai (2012): op. cit. 182.

¹¹⁵ Judit Kovács citing Jelinek. See Judit Kovács: *Az identitás kérdése és paradox volta Gejza Vámoš műveiben* [The Question and the Paradoxical Nature of Identity in the Work of Gejza Vámoš]. Budapest, Wesley János Kiadó, 2004. 11.

¹¹⁶ Ibid. 9; Rebekah Klein-Pejšová: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington, Indiana University Press, 2015. 35. Tamás Gusztáv Filep, on the other hand, regards “becoming an ethnic minority” as restricting. He claims that, on the one hand, they become second-class citizens, and on the other “when censuses were taken, the Jews of the occupied territories were encouraged, pressured or simply arbitrarily registered as such”. Tamás Gusztáv Filep: *Felvidéki zsidó magyarok a csehszlovákiai magyar közéletben, 1918/19–1938* [Jewish Hungarians of Upper Hungary in Czechoslovak Public Life, 1918/1919–1938]. In Pál Hatos – Attila Novák (eds.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban* [Between Minority and Majority. Hungarian and Jewish/Israeli Ethnic and Cultural Experiences in Past Centuries]. Budapest, Balassi Intézet – L'Harmattan, 2013. 37.

¹¹⁷ Klein-Pejšová (2015): op. cit. 62.

Polish minority and the Czechoslovak Social Democratic party.¹¹⁸ The Czechoslovak Republic, as a *Rechtstaat* under the leadership of Masaryk, “gained considerable international approval by accepting the demands of the National Jewish Council as regards the complete equality of the Jews and the national (i.e. ethnic – *trans.*) minority rights of the Jewish nation”.¹¹⁹ Masaryk stood for tolerance, was proactive against anti-Semitism and encouraged Zionism.¹²⁰ Unlike the Zionist movement in Hungary – which enjoyed the support of only a narrow circle¹²¹ – the Czechoslovak organisation became a force to be reckoned with in identity formation, targeting the training of Jewish youth (e.g. encouraging agricultural work) and the teaching of the Hebrew language, with the goal of creating an independent Jewish state.¹²²

Naturally, the formation of the Jewish state did not happen without conflicts arising as regards social coexistence and from the angle of the state it obviously had political causes, too. Historians of this part of Europe point out that it was quite blatantly the goal of the government to separate the Jews from the Magyars.¹²³ This political act also laid the foundation for a distinctive political version of anti-Semitism within the community: it became intertwined with anti-Hungarian feeling.¹²⁴ Those who declared themselves Hungarians and spoke Hungarian were accused of alienation from the Slovak cause, while those expressing interest in the Slovak or Czechoslovak cause were accused by the Hungarians of disloyalty.¹²⁵ On the other hand, Jewry met with a much more sympathetic identity-choosing possibility, whereby assimilation was not a precondition – on the contrary, several kinds of identity “options” were available: assimilation, dissimulation, Jewish self-determination, or some hybrid form of these. In other words, as Éva Kovács

¹¹⁸ Judit Kovács (2004): op. cit. 9.

¹¹⁹ Klein-Pejšová (2015): op. cit. 35.

¹²⁰ Although blatant anti-Semitism was not permitted in public discourse, the rural anti-Jewish atmosphere and nationalism of the Slovak Catholic society led to anti-Jewish attacks and atrocities. Attila Simon: *Kettős szorításban. A dél-szlovákiai zsidóság Trianon és Auschwitz között* [The Double Constrained. The Jews of Southern Slovakia between Trianon and Auschwitz]. *Fórum: Társadalomtudományi Szemle*, 16. (2014), 4. 4–5.

¹²¹ See on this topic Attila Novák: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon* [In Transition. Four Years of the Zionist Movement in Hungary]. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2000; Ferenc Laczó: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között* [Between Enlightened Religion and Modern Catastrophe]. Budapest, Osiris, 2014. 124.

¹²² Éva Kovács: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két háború között 1918–1938* [Lopsided Assimilation. The Jews of Kassa between the Two World Wars, 1918–1938]. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2004. 21.

¹²³ Cf. Éva Kovács (2004): op. cit.; Simon (2014): op. cit.; Filep (2013): op. cit.

¹²⁴ R. J. W. Evans dubs this variant of Slovak anti-Semitism “Magyarophobia”. See R. J. W. Evans: *Hungarians, Czechs, and Slovaks: Some Mutual Perceptions, 1900–1950*. In Mark Cornwall – R. J. W. Evans (eds.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. Oxford, Oxford University Press, 2007. 119.

¹²⁵ Simon (2014): op. cit. 6.

put it, in interwar Czechoslovakia instead of being shoehorned into a single, exclusive national identity, it was possible to exist in plural forms of identity.¹²⁶

This context, politically and culturally different from that of Hungary, has enormous significance from the point of view of dual identification, too. On the one hand, it is true that a small part of the Jewry of southern Slovakia, liberated from the Hungarian political nation, retained its Hungarian identity despite Czech/Slovak pressure and fulfilled a crucial role in maintaining Hungarian culture and in oppositional politics;¹²⁷ on the other hand, however, as regards its Jewish identity, it was able to choose between national and other denominational varieties.

Cultural diversity in the writings of Erzsi Szenes

In Erzsi Szenes's interwar poetry and in her feuilletons and short stories written in Israel, indications of dual (multiple) cultural bonds, the fact of belonging to several traditions, are simultaneously present and obtain their meaning in the socio-cultural context outlined above. Unlike in the work of writers in Hungary proper, the duality in her case becomes an indivisible unity by virtue of the fact that within this duality (multiple identification) several kinds of identity-content can become significant. That is, we must count on, rather, an identity that is dynamic and continuously in the course of formation and interaction, which depends precisely on that particular political and literary context of a way of life, on those social interactions which define the position and manner of articulation of those taking part in the dialogue. Thus the emphasis on a particular model of identity – denominational, Zionist, or Hungarian cultural, European (cosmopolitan), Hungarian–Slovak – changes depending on the context. I would like to offer a few examples of the realisation of these identity options.

Szenes, as already noted by László Tóth, “thought throughout in terms of the unity of Hungarian literature and Europe”.¹²⁸ The retrospective pieces that appeared in *Új Kelet* unambiguously suggest that it is difficult or even impossible to tie down a Hungarian writer living in interwar Czechoslovakia to a single identity, not only because their multiple identity derived from the fact that they belonged to a “multi-author” society, but equally because this culture made it possible for him/her to be constantly *en route*, both physically and symbolically (European identity, cosmopolitanism). The Czechoslovak democratic framework offered Szenes further opportunities, in particular the preconditions for developing a cosmopolitan attitude: Szenes, who by this time was fluent in four or five foreign languages, was constantly *en route* as a journalist between Prague, Berlin, Paris, Budapest and Florence, building links, watching with a sharp eye the intellectual movements and the technical advances of the age, participating in cultural events, and – above all – writing. It was in particular the open nature of Prague

¹²⁶ Éva Kovács (2004): op. cit.

¹²⁷ Filep (2013): op. cit. 39.

¹²⁸ Tóth (1993): op. cit. 65.

Hungarian life that she chronicled, exploiting its positive aspects, the possibility of a high degree of reflexivity formed through cultural encounters.¹²⁹

If we consider her poetry, we can see that it fits well into the experiments in lyrical poetry that began in the 1920s and develops a distinctive female voice. This personal, distinctive voice did not, however, simply evolve alongside initiatives in the modern lyric (dialogic verse forms that address the self); rather, Jewish biblical, ritual and literary traditions become an organic part of self-definition and self-expression in her poetry. In my view, the development of her own voice (her poetic identity) in the form of a modern poetic language relies on a Jewish tradition that is no mere stylistic feature. She often adjusts her themes – chiefly: love, relations between men and women, loneliness, resignation, life and death – and their modern elaboration to biblical imagery and content, but her formal world, too, is biblical: she wrote in a free verse that built upon the rhythms of thought. Rhythms of thought, realised by the structuring of the rhythm of the poem in terms of thought and language units, and images, can of course also be interpreted as an avantgarde influence; in this poetic oeuvre it represents not only modern progressivity but also, in equal measure, traditional biblical motifs. Nonetheless, the religious metaphors and form worlds appear as constitutive elements of the poems in a modern linguistic environment wherein the lyrical “I” confronts the experience of living an alien and outcast existence, and the feminine subjectivity of the “female” speaker articulates, through the language of the poem, a discursive position that constitutes a refutation of the patriarchal norm.

Szenes’s poetry was interpreted in a similar way by literary audiences in both Hungary and by Czechoslovak Hungarian readers, but it is important to note that in the evaluation of its characteristic features there are different emphases. In the reception of her interwar poetry we can see that it is chiefly the feminine “nature” of the utterance, “the self-expression of womanliness” that is seen as constitutive of her poems, emphasising the striking formal feature of the free verse built upon rhythms of thought, and it is everywhere evident that a poet with a voice of her own is being praised. Zoltán Fábry’s praise for Szenes is unequivocal, but for him what is important is her embeddedness in the literature of Slovensko.¹³⁰ She also received succour from reviewers in Hungary: among those who wrote positively about her poetry in *Nyugat* were Miklós Radnóti, Milán Füst, Aladár Komlós and Ignotus.¹³¹ It is noteworthy, though, that a typical feature

¹²⁹ Erzsí Szenes: A prágai magyar szigetről [On Prague’s Hungarian Island]. *Prágai Magyar Hírlap*, 10 August 1930. 10.

¹³⁰ Zoltán Fábry: Nőíró Szlovenszón [A female writer from Slovensko]. In *Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez (1918–1938)* [House in the Country, a Drink and a Chat, Culture. Contributions to the First Chapter of Czechoslovak Hungarian Culture]. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry – Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1964. 61–65.

¹³¹ A selection from the reviews: Aladár Komlós: Magyar költészet Szlovenszón [Hungarian Poetry in Slovensko]. *Nyugat*, (1926), 17; Ignotus: Vers és verselés. Neovojtina 3 [Poetry and the writing of poetry. Neovojtina 3]. *Nyugat*, (1926), 18; Ignotus: Szenes Erzsí: Fehér kendő [Erzsí Szenes: White Kerchief]. *Nyugat*, (1927), 22; Milán Füst: Szenes Erzsí: Fehér kendő [Erzsí Szenes: White Kerchief].

of her lyric verse, its reliance on the network of biblical references, is mentioned only by reviewers in Czechoslovakia, while in Hungarian criticism, her allusions to Jewish tradition are downplayed. Zoltán Fábry is able to characterise her poem *Oly messze vagy* [You are so far away] (from *Fehér kendő* [White Kerchief]) as “true love lyric that manifests a Jewish biblical simplicity and rejects sentimentalism”, and he writes more generally about her poems as being “in a weighty, biblical language”.¹³² Sándor Csanda, another Czechoslovak literary historian, writing in the 1960s, characterises her poetry as follows: “In it may be found several basic motifs of her later, mature poetry: the Jewish mysticism of the Old Testament, a lachrymose view of life that inclines to the tragic, an abundance of poetic similes connected to nature, etc.”.¹³³ By contrast, from Hungary Ignotus alludes merely to the fact that “the differences in the weight of her words acquires the savour of a form of versification, an example that sets the standard for the free rhythm of the poetryless poem”,¹³⁴ nor does Komlós mention Old Testament parallels, referring only metaphorically and indirectly to this connection.¹³⁵

In Szenes’s poems we can see her allegiance to Jewish linguistic and literary tradition in the evocation of themes and images such as marriage and bridehood in Jewish ritual which, though she has become alienated from it, in terms of the issue of observing the law (in accordance with Jewish tradition) remains fundamental. Divergence, indeed alienation from the patriarchal model, the rejection of marriage, and the consequences of resignation are themes in several of her poems, e.g. *Ó Mennyasszony!* [Oh, Bride!] and *Nem fáj nekem* [It Does Not Pain Me]. The opening lines of the latter poem – *The orange blossom wreath on the girls’ brow does not pain me, / I shower them with raisins, / As I do the bridegrooms in the temple before the wedding, / In accordance with my ancestors’ faith* – suggest a distancing from the patriarchy of marriage, from the female role sanctified by Jewish ritual.¹³⁶ Her poem *A férfi szó* [The Male Word],¹³⁷ which appeared in *Nyugat* in 1927 (and was collected in her volume *Fehér kendő* [White Kerchief]) is

Nyugat, (1927), 22; Miklós Radnóti. Szenes Erzsi új versei [Erzsi Szenes’s New Poems]. *Nyugat*, (1936), 6; Ilona Görög: Szenes Erzsi költeményei [The Poems of Erzsi Szenes]. *Szép Szó*, (1936), I. 190; Aladár Komlós: Irodalmi Napló. Szerelmet és halált énekelek [Literary Diary. Of Love and Death I Sing]. *A Toll*, (1936). 104–106; Magda Gálos. Szerelmet és halált énekelek [Of Love and Death I Sing]. *Magyar Könyvbarátok Diáriuma*, (1936). 144; Viktor Egri: Szerelmet és halált énekelek [Of Love and Death I Sing]. *Magyar Írás*, (1936), 5. 108–109.

¹³² Zoltán Fábry: Szenes Erzsi verse [Erzsi Szenes’s Poem]. In *Fábry Zoltán. Összegyűjtött írásai 2. Válogatta, összeállította Fonód Zoltán/Fábry Zoltán* [Collected Works 2. Compiled and edited by Zoltán Fonód/Zoltán Fábry]. Bratislava, Madách Kiadó – Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1981. 256–257.

¹³³ Sándor Csanda: Szenes Erzsi költészete [Erzsi Szenes’s Poetry]. *A Hét*, 12. (1967), 9. 12.

¹³⁴ Ignotus (1926): op. cit. 464.

¹³⁵ Cf. Komlós (1936): op. cit.; Aladár Komlós: *Kritikus számadás* [A Critical Accounting]. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1977. 279–281.

¹³⁶ Erzsi Szenes: *Szerelmet és halált énekelek* [Of Love and Death I Sing]. Budapest, Franklin, 1936. 58.

¹³⁷ Collected in Erzsi Szenes: *Fehér kendő* [White Kerchief]. Kassa, Genius, 1927. 57.

characterised by the presence of the duality of modernity and dependence on religious tradition, and what is distinctive about it is the prospect of achieving a distinctive female voice of her own through positing a relationship to paternalistic tradition via language and culture. One of the important metaphors of the poem, “the temple there, in Jerusalem”, the timelessness of the word of God the father, appeals to an unequivocally biblical and folk tradition, taking Jewish religious memory, both in form and image, as its starting point.

In the texts written after the Shoah, the feuilletons as testimonies and short stories composed in Israel in the second half of her career, we can discern the topoi of identity loss and the attempts to reconfigure multiple allegiances. These writings are memorial texts, in which reflections linked to Jewish tradition and identification and the rewriting of the past come to the fore, in which witness, mourning the dead and memories of the lost home, too, are emphasised. In these decades she tries to evoke the past, partly on the basis of such manuscripts as remained and partly from memory, and as a witness she wishes to immortalise the life of a lost world and its inhabitants: she evokes the world of the destroyed Jews of Nagymihály, her family, the life of which she, too, has been deprived. In several pieces (*Emlékezés a nagymihályi zsidókra* [Remembering the Jews of Nagymihály], *Az én kis városom* [Little Town of Mine]), she summons memories of Czechoslovakia’s fledgling Zionism. Many are preparing, and leaving for, Eretz, she writes: “Even before the regime change the faint light of the desire for the ancient land was burning, but almost immediately after the change occurred, as if fed by a thousand flames, it suddenly flared into a blazing torch”.¹³⁸ The works of Herzl and Nordau were widely read, and lectures were held by such luminaries as Max Brod, Avigdor Hameiri, József Patai and Péter Újvári. “Hameiri twice visited Nagymihály”, she writes. “I introduced his first lecture. He was celebrated like some royal envoy from David’s city, Jerusalem (...).” She herself gave a lecture on Zionism before the Second World War in Florence,¹³⁹ in March 1944 she was awarded a Goldberger Prize alongside the writer Károly Pap. She had a special interest in the Jewish culture of Prague: several of her pieces are about Prague’s Jewish cemetery, and she mentions that before the war she was awarded a year-long journalist scholarship by the city of Prague for her Jewish-themed writing about the city.¹⁴⁰

In the collection *Van hazám* [I Have a Homeland], the novella *Apám fája* [My Father’s Trees] is perhaps one of Szenes’s most beautiful.¹⁴¹ In this reminiscence, biblical and religious tradition and remembrance of the population’s Zionist efforts are interwoven with those of her own family, and are superscribed upon the Israeli present; that is to say,

¹³⁸ Erzsi Szenes: *Az én kis városom* [My Little City]. *Új Kelet*, 13 October 1968. 12.

¹³⁹ Erzsi Szenes: *A héber nyelv rajongói a világirodalomban* [Enthusiasts of the Hebrew Language in World Literature]. *Új Kelet*, 29 September 1961. 5.

¹⁴⁰ Erzsi Szenes: *A prágai zsidó temető* [Prague’s Jewish Cemetery]. *Új Kelet*, 3 February 1962. 11; Erzsi Szenes: *A prágai régi zsidó temető a magyar költészetben* [Prague’s Old Jewish Cemetery in Hungarian Poetry]. *Új Kelet*, 30 June 1967. 6.

¹⁴¹ According to the table of contents in *Van hazám* [I Have a Homeland], it was awarded the literary prize of the United Hungarian Jews of America.

past and present meld into one and the scene that is evoked is simultaneously biblical and contemporary, both linked to the world and time of the galut. The central metaphor of the text is the soil and the tree, which intertwines with its meaning in Jewish religious tradition and Zionism. Szenes's narrator brings to life how the renewal of Zionism launched a movement in Czechoslovakia linked to the settlement of Palestine: trees were bought and planted in what was later to become the soil of Israel. For the Jewish National Fund had advertised, decades before the formation of Israel, a programme of forestation through land purchase, and the Jewish settlers tried to achieve the transformation of the soil through afforestation. It was part of the Szenes family tradition to plant trees in people's names in Palestine; according to the narrator, the father would send the trees ahead, making the habitation of the land possible, and thus linked the memory of the family to the soil of Israel. In Jewish tradition trees also play the role of memorials: when the name of a person or group is given to a forest, the names of the dead become attached to the soil, linking past and present to each other.¹⁴² The trees addressed in the text, however, become living memorials, mourning the victims of the Shoah as well: the trees dispatched in advance by the father create a link with the galut past, the memory of the murdered, and the homeland, and symbolically aided arrival and settlement in the land of Israel.

For Erzsi Szenes the fact of belonging to Hungarian culture – her Hungarian and European identity – continued to be important in Israel, too. When describing her father's library, she recalls how it comprised, in equal measure, Hebrew rarities, works with copper engravings, Bibles, haggadas, Zionist works, and also the works of Schiller, Goethe, Storm, Keller, Shakespeare, the Hungarian poets Dániel Berzsenyi and János Vajda, as well as the Hungarian classics. Szenes herself enriched the library with more recent Hungarian literature that she had to smuggle across border: the works of Endre Ady, Attila József, Gyula Illyés and István Vas.¹⁴³ Several articles bear witness to her love of Hungarian literature and poetry; she is particularly interested in the Jewish links of European and Hungarian writers, and after the Shoah, an important theme of her work is who did (and did not do) what during that period,¹⁴⁴ and she bears witness to the Hungarian Jewish martyr writers. In an article devoted to the memory of Zoltán Fábry (mentioned earlier), *Hódolat Fábry Zoltánnak* [Hommage à Zoltán Fábry], she considers him not only an outstanding figure of contemporary antifascist literature, but also a champion of humanity, who “even in the darkest days of Hitler”, “fought uncompromisingly against anti-Semitism”.¹⁴⁵ She writes about Mór Jókai, József Kiss, Frigyes Karinthy and Ferenc Molnár, as well as Dezső Kosztolányi and János Arany,

¹⁴² Esther Benbassa, Jean-Christopher Athias: *Izrael – föld és szentség* [Israel – Land and Sanctity]. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008. 135.

¹⁴³ Erzsi Szenes: A könyvtár [The Library]. *Új Kelet*, 13 September 1968. 4.

¹⁴⁴ Erzsi Szenes: Magyar írók a vészkorszakban [Hungarian Writers in the Holocaust]. *Új Kelet*, 9 March 1962. 13; Erzsi Szenes: Szlovák írók a vészkorszakban [Slovak Writers in the Holocaust]. *Új Kelet*, 30 March 1962. 6.

¹⁴⁵ Erzsi Szenes: *Hódolat Fábry Zoltánnak* [Hommage à Zoltán Fábry]. *Új Kelet*, 12 July 1968. 13.

but also has a fine piece on the Hungarian author, Margit Kaffka. Kaffka visited Berlin in 1911, and on her way home spent two days in Prague. This was when she wrote her cycle *Város* [City], which includes her poem about the city's Jewish cemetery invoking rabbi Löw, a work that she considers, even bearing in mind József Kiss's poem on the same topic, a unique, special contribution to the corpus of Hungarian poetry.¹⁴⁶ The poet Attila József frequently crops up in her memories, and several of her interwar poems show an intertextual relationship with his poetry. A propos of this, a minor episode is worth mentioning: in 1930, Erzszi Szenes organised a concert in Budapest's Academy of Music for a Czechoslovak children's choir (Bakule). Over a few afternoons in the Café Japán, she prepared rough translations of Czech and Slovak folksongs for Attila József. When in the 1960s, the publishing house of the Hungarian Academy published the latter's complete works in four volumes, it was Erzszi Szenes who retrieved those translations of Czech and Slovak folksongs and ensured they had a place in the volume devoted to his translations.¹⁴⁷ In the 1960s, the number of writings "processing the past" multiply, and she returns repeatedly to the life of the destroyed Jewish communities of Nagymihály, as well as writing about the years of persecution and the concentration camps.

As regards certain aspects of Czechoslovak/Slovak Hungarian Jewish minority existence, the poems she composed in the 1920s and 1930s are a rich and fruitful source, but – branded a Jew – her life was at risk, first in Slovakia and then, from the end of 1942, in Hungary, and she suffered atrocities because of her origins, becoming a victim of the Shoah. When the Masaryk era ended in 1938 with the coming to power, as the Nazi Germany's puppet state, of Hlinka's party, the fate of the Jews in Slovakia was immediately sealed: the elimination of the Jews from the majority population was carried out through a radical anti-Semitic programme. Szenes wrote a diary in the Nagymihály ghetto between 1939 and 1942, which forms the basis of her book *A lélek ellenáll* [The Soul Resists], published in Hungary in 1966. With the publication of the diary, she became one of the representatives, indeed diplomats, of the processing of the past that began in the 1960s and of the short-lived period of Israeli–Hungarian cooperation that blossomed at this time. Compared with the writings that appeared in *Új Kelet* and the short prose of *Van hazám* [I Have a Homeland] (1956, 1959), in which the self-reflexive memories are interpreted through the prism of the Israeli present, *A lélek ellenáll* [The Soul Resists], is emphatically addressed to a Hungarian audience in Hungary. In the diaries, her Hungarian cultural identity emphasises the fact that she belongs to the Hungarian community: the flow of the writing is determined by literary-linguistic elements belonging to her Hungarian–European cultural identity, while the confrontation with exclusion and death necessarily shape the formation of her identity as a traumatised Jew. The diary can be seen as a form of resistance through the written word. It emerges from the text that in the ghetto she read European and Hungarian writers in order to try to spiritually and intellectually survive the ordeal. But she also records that: "Our friends and contemporaries, almost

¹⁴⁶ Szenes (1967): op. cit. 6.

¹⁴⁷ Miklós Szabolcsi found a copy of the concert programme at Bence Szabolcsi's – after searching for two years. In Erzszi Szenes: Visszfényben [Reflected Light]. *Új Kelet*, 22 October 1971. 14.

without exception, sold us downriver. But at least: if only they remained silent, yet they speak; if only they did not pick up a pen, yet they do”.¹⁴⁸ Her diary tells us that, under the increasing pressure of Slovak fascism, she experiences stigmatisation and exclusion, and also because of the distinctive political situation, a double ostracism that afflicted her as a Hungarian Jew. “Jewish and Hungarian: to be one is a sin, to be the other, too, is a sin, and greatest sin is to be both together.”¹⁴⁹ Another reason her situation is distinctive is that with her literary and scholarly work she truly served Slovak Hungarian culture in a context that made Hungarian culture all but impossible. “If the Jews of this city did not speak Hungarian”, she writes, “it would hardly be possible to hear any Hungarian at all. Jews are now repeatedly forbidden to speak Hungarian, but this is done in vain [...]. Aryans no longer greet Jews in the street gladly, if at all. Some people, when they are on their own, and not in company, greet us as they did of old, and do so humbly, as if begging our pardon, but when there are several of them together, their obvious fear of one another makes them look away or look through us. To my father, who taught Hungarian here once and brought up two or three generations, even those in G-uniform (the Guardists) generally say hello, of course, only when no one else is watching, and my father always responds as of old: Hello, my dear boy.”¹⁵⁰ As one persecuted for her Hungarianness and her Jewishness, she expects the Hungarians’ help in 1941, but she already knows: “[...] with every nerve and sinew I am bound to a world, to a community, that does not want to know about me”. And this is precisely what makes her fate even more tragic, if possible: in the end it is the Hungarian state, as a collaborator with the Nazi prosecutors of genocide, that ensures she gets into the clutches of the SS on 21 March 1944.

The book published in Budapest aimed to claim the interest of the Hungarian public: she wanted to demonstrate that she belonged to Hungarian culture, that she had been excluded from it, that she had been the persecuted, and to signal her own literary past. Numerous reviews of the diary appeared in 1966–1967; most of them considered it important to highlight those elements of it which reinforced the writer’s Hungarian identity. “Someone who clings so tightly to European and Hungarian literature, who seeks from it strength and support with so much hope, someone who even in mortal danger buries herself in Hungarian folktales, reads the letters of János Arany and Mihály Tompa, enthuses about Arany’s Toldi trilogy, and calls for help from those who believed in civilization’s powers: Martin du Guard, Mihály Babits, Dezső Kosztolányi, Attila József, and Marcell Benedek, someone like this offers edifying proof of where she belongs, defying the currents of the age.”¹⁵¹ András Mezei also stressed that even in the shadow of the extermination camps, her thoughts “constantly revolve around the Hungarians: My homeland”.¹⁵² At the same time as the publication of the book, Erzsi Szenes reappeared on the Hungarian literary and cultural scene: at the invitation of

¹⁴⁸ Szenes (1966): op. cit. 38.

¹⁴⁹ Ibid. 316.

¹⁵⁰ Ibid. 178.

¹⁵¹ István Ágh: Szenes Erzsi: A lélek ellenáll [Erzsi Szenes: The Soul Resists]. *Új Írás*, (1967), 1. 123.

¹⁵² András Mezei: A lélek ellenáll [The Soul Resists]. *Élet és Irodalom*, 17 September 1966. 4.

the poet Ferenc Juhász she visited Hungary in 1966 and was guest of honour on that year's Day of the Book.¹⁵³ Endre Illés, the managing director of Szépirodalmi Kiadó, contracted her volume of poetry *Selyemgombolyag* [Skein of Silk], originally published in 1926, for republication.¹⁵⁴ She was interviewed by several newspapers and on radio, as well as making an appearance on the stage of the University Theatre. According to Ágnes Fedor, Erzsi Szenes's diary can be seen as that of a Hungarian Anne Frank, with the difference that it was written by an adult who, by something verging on a miracle, managed to survive and "bear witness to her experiences".¹⁵⁵ In interviews at the time Szenes spoke of being a witness in the Eichmann trial¹⁵⁶ and at the trial of Hunsche and Krumey in Frankfurt in 1964, for she was on the transport that was called back from the border by Horthy, but which, as she put it, on Eichmann's orders, was slid over the border for a second time by the SS. Her public appearances in Hungary were also important because in her person she embodied the representation of the Hungarian Jewish historical past, and she tried to contribute to processing that past by reformulating the traumatised nature, history and literary-cultural definitions of Hungarian Jewish identity from the perspective of Israeli Hungarian Jewish identity.

According to Szilvia Peremiczky, "because Hungarian Jewry's protracted struggle for emancipation appeared for a long time to have been an incontrovertible success", Zionism could not appear as a force within Hungarian literature, while after the Shoah double identity could not become dominant for political reasons.¹⁵⁷ On the contrary, the Hungarian Jewry of interwar Czechoslovakia, which kept alive both Hungarian language and culture in an environment that was antipathetic to Hungarian, was at the same time able to maintain and strengthen both its religious and its minority identity. Between 1920 and 1938, the Hungarian Jewish writers who lived in a multicultural and multiethnic environment were able to identify with a freer, more open, plural set of forms of identity, signs of which are also evident in their writing. This is why it is possible for us to discern in Erzsi Szenes's poetry, prose and situation as a whole, a positive relationship to Jewish identity: because in the Czech/Slovak multicultural social environment she did not have to deny either Jewish or Hungarian tradition. It is also worth noting that in her poetry the relationship to Jewish tradition is interrogated along the fault line of female identity and compared to her experience of modernity. For the writer seeking, after the persecutions, a new home and homeland in Israel, the experience of belonging to a dual (multiple) culture(s) was also crucial, but what remains definitive – because of its unprocessable nature – is the fundamental experience of a life broken in two by the Shoah.

¹⁵³ Szenes (1966): op. cit.

¹⁵⁴ See [Anonymous]: Szenes Erzsi további sikerei Budapesten [Erzsi Szenes's successes in Budapest continue]. *Új Kelet*, 24 June 1966. 7; Pál Benedek: Szenes Erzsi halálára [On the death of Erzsi Szenes]. *Új Kelet*, (1981) April. 2.

¹⁵⁵ Ágnes Fedor: Egy elásott napló sorsa. Szenes Erzsébet beszél „A lélek ellenáll” című könyvéről [The fate of a buried diary. Erzsébet Szenes on her book "The Soul Resists"]. *Magyar Nemzet*, 25 May 1966. 4.

¹⁵⁶ Her testimony at the Eichmann trial (25 May 1962) is available online on the homepage of Jewishgen (Museum of Jewish Heritage, New York) <https://kehilalinks.jewishgen.org/Michalovce/documents/Testimony-of-Erzsi-Elisheva-Szenes.pdf>

¹⁵⁷ Szilvia Peremiczky: *Jeruzsálem a magyar irodalomban* [Jerusalem in Hungarian Literature]. Budapest, Gondolat, 2012. 200.

József Gréda, writing in *Új Kelet*, recalls Erzsi Szenes thus: “Of the many Hungarian Jewish writers and journalists who appeared on the pages of Nyugat, she was the one whom it is not because of her origins, but because of her passionate concerns and bonds of sympathy, that we can call a Hungarian Jewish artist [...], who always shouldered what is tough about Hungarian Jewish fate”.

Bibliography

Szenes Erzsi's works

Fehér kendő. Kassa, Genius, 1927.

A prágai magyar szigetről. *Prágai Magyar Hírlap*, 1930. augusztus 10. 10.

Szerelmet és halált énekelek. Budapest, Franklin, 1936.

Írjad, csak írjad. In *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre*. Budapest, Országos Izr.

Leányárvaház, 1944.

A héber nyelv rajongói a világirodalomban. *Új Kelet*, 1961. szeptember 29. 5.

A prágai zsidó temető. *Új Kelet*, 1962a. február 3. 11.

Magyar írók a vészkorszakban. *Új Kelet*, 1962b. március 9. 13.

Szlovák írók a vészkorszakban. *Új Kelet*, 1962c. március 30. 6.

A lélek ellenáll. Budapest, Szépirodalmi, 1966.

A prágai régi zsidó temető a magyar költészetben. *Új Kelet*, 1967. június 30. 6.

Hódolat Fábry Zoltánnak. *Új Kelet*, 1968a. július 12. 13.

A könyvtár. *Új Kelet*, 1968b. szeptember 13. 4.

Felszakadó emlék. *Új Kelet*, 1968c. szeptember 22. 6.

Az én kis városom. *Új Kelet*, 1968d. október 13. 12.

Kései sirató. *Új Kelet*, 1970. szeptember 18. 14.

Visszfényben. *Új Kelet*, 1971. október 22. 14.

Secondary literature

Accordi Magiari. Tr. Gino Sirola. Trieste, Parnaso, 1928.

Ágh István: Szenes Erzsi: A lélek ellenáll. *Új Írás*, (1967), 1. 123.

Babits Mihály (ed.): *Új Anthologia. Fiatal költők 100 legszebb verse*. Budapest, Nyugat, 1932.

Bárczy Zsófia: *A másság reprezentációja. Magyar regények Szlovenszón*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 2014.

Benbassa, Esther – Jean-Christopher Atthias: *Izrael – föld és szentség*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2008.

Benedek Pál: Szenes Erzsi halálára. *Új Kelet*, 1981. IV. 21. 2.

Csanda Sándor: Szenes Erzsi költészete. *A Hét*, 12. (1967), 9. 11–12.

Egri Viktor: Szenes Erzsi: Szerelmet és halált énekelek. *Magyar Írás*, 5. (1936), 5. 108–109.

Evans, R. J. W.: Hungarians, Czechs, and Slovaks. Some Mutual Perceptions 1900–1950. In Mark Cornwall – R. J. W. Evans (eds.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. New York, Oxford University Press, 2007.

Komlós Aladár: Magyar költészet Szlovenszón. *Nyugat*, 19. (1926), 17.

- Fábry Zoltán: Nőíró Szlovenszón. In Fábry Zoltán: *Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez (1918–1938)*. Pozsony–Budapest, Slov. vyd. krásnej lit. – Szépirodalmi, 1964. 61–65.
- Fábry Zoltán: Szenes Erzsí versei. In Fábry Zoltán: *Összegyűjtött írásai 2.* (Ed.: Fonód Zoltán.) Pozsony–Budapest, Madách–Szépirodalmi, 1981. 256–257.
- F[edor] Á[gnes]: Egy elásott napló sorsa. Szenes Erzsébet beszél „A lélek ellenáll” című könyvéről. *Magyar Nemzet*, 1966. május 25. 4.
- Filep Tamás Gusztáv: Felvidéki zsidó magyarok a csehszlovákiai magyar közéletben 1918/19–1938. In Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Budapest, Balassi Intézet – L’Harmattan, 2013.
- Füst Milán: Szenes Erzsí: Fehér kendő. *Nyugat*, 20. (1927), 22.
- Gál Éva: *A két világháború közötti csehszlovákiai magyar regény*. Pozsony, AB-ART, 2012. 17.
- Gálos Magda: Szerelmet és halált énekelek. *Magyar Könyvtárak Diáriuma*, 4. (1936), 5–6. 144.
- Görög Ilona: Szenes Erzsí költeményei. *Szép Szó*, 1. (1936), 2. 190.
- Gréda József: Szenes Erzsí emléke áldás. *Új Kelet*, 1981. április 24. 7.
- Hall, Stuart: The Question of Cultural Identity. In Stuart Hall – Paul Du Gay (eds.): *Questions of Cultural Identity*. London, Sage, 1996. 274–323.
- Ignotus: Vers és verselés. Neovojtina 3. *Nyugat*, 19. (1926), 18.
- Ignotus: Szenes Erzsí: Fehér kendő. *Nyugat*, 20. (1927), 22.
- Jablonczay Tímea: Megtalált (?) identitás. Szenes Erzsí: A lélek ellenáll. In Dobos István – Bene Sándor (eds.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*. Budapest, 2008. augusztus 22–24. Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2009.
- Jablonczay Tímea: Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteződése Szenes Erzsínél. *Társadalmi Nemek Tudománya. Interdiszciplináris eFolyóirat*, (2014a), 2. 18–36.
- Jablonczay Tímea: Nagymihálytól Jeruzsálemig. Az újralfedezett író: Szenes Erzsí. *Szombat*, (2014b), 3. 30–34.
- Jablonczay Tímea: „Csak szabadságban érdemes élni”. Az izraeli újrakezdés Szenes Erzsí íásaiban. *Múlt és Jövő*, (2018a), 2–3. 151–166.
- Jablonczay Tímea: Száműzetés, melankólia, a nyelv idegensége Szenes Erzsí költészetében. *Irodalmi Szemle*, 2018b. május 6. Online: <https://irodalmiszemle.sk/2018/05/11296/>
- Karády Viktor: Trauma és zsidó identitás. In Márton László (ed.): *Zsidó identitás a Holokauszt után*. Budapest, Bibó István Közéleti Társaság – Pallas Páholj, 2014.
- Klein-Pejsová, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2015.
- Komlós Aladár: Irodalmi Napló. Szerelmet és halált énekelek. *A Toll*, (1936). 104–106.
- Komlós Aladár: *Kritikus számadás*. Budapest, Szépirodalmi, 1977.
- Komlós Aladár: A zsidó lélek. In Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. (Szerk. Kőbányai János – Kiss József.) Budapest, Múlt és Jövő, 1997a. 38–41.
- Komlós Aladár: Zsidók válaszüton. In Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. (Szerk. Kőbányai János – Kiss József.) Budapest, Múlt és Jövő, 1997b. 11–26.
- Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két háború között, 1918–1938*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 2004a.

- Kovács Judit: *Az identitás kérdése és paradox volta Gejza Vámoš műveiben*. Budapest, Wesley János Kiadó, 2004b.
- Kőbányai János: Virágzás halál után. A magyar zsidó költészet 150 éve. *Látó*, (2010), 12. Online: <http://epa.oszk.hu/00300/00384/00088/1857.htm>
- Kőbányai János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*. Budapest, Múlt és Jövő, 2012.
- Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között*. Budapest, Osiris, 2014.
- Malinák Judit: A személyes identitás létrejötte a médiakultúra globalizálódásának kontextusában. *Jel-kép*, (2005), 1. 21–36.
- Mezei András: A lélek ellenáll. *Élet és Irodalom*, 10. (1966) 38. 4.
- N. n.: Szenes Erzsi további sikerei Budapesten. *Új Kelet*, 1966. június 24. 7.
- Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.
- Peremiczky Szilvia: *Jeruzsálem a magyar irodalomban*. Budapest, Gondolat, 2012. 200.
- Radnóti Miklós: Szenes Erzsi új versei. *Nyugat*, 29. (1936), 6.
- Ricoeur, Paul: A narratív azonosság. Ford. Seregi Tamás. In László János – Thomka Beáta (eds.): *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. Budapest, Kijárat, 2001. 15–25.
- Simon Attila: Kettős szorításban. A dél-szlovákiai zsidóság Trianon és Auschwitz között. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 16. (2014), 4. 3–15.
- Tengelyi László: Élettörténet és sorseseemény. Budapest, Atlantisz, 1998.
- Tóth László: Nyolc arckép. In Tóth László: *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk*. Pozsony, Kalligram, 1993. 64–69.
- Török Petra: A zsidó irodalom értelmezésének fordulópontjai a magyar zsidó sajtóban 1880–1944 között. In Török Petra (ed.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1997.
- Turczel Lajos: *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*. Pozsony, Madách, 1982.
- Turczel Lajos: Babits Mihály szlovákiai kapcsolatai. In Turczel Lajos: *Tanulmányok és emlékezések*. Pozsony–Budapest, Madách–Európa, 1987. 152–156.
- Ungvári Tamás: Asszimilációs stratégiák. In Török Petra (ed.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1997.